UDK: 902 (075)
BBK 63.4
Э18

Э18 N.A.Egamberdieva. Arxeologiya. –T.: «Fan va texnologiya», 2011, 176 bet. (12+12 oq-qora va rangli rasmlar).

O'quv qo'llanmada ibtidoiy davr makonlari, qishloqlar va shaharlarning shakllanish, rivojlanish jarayonlari, o'rta asrlar davrining moddiy madaniyat yodgorliklari va ularning o'rganilish tarixi bayon qilingan. Keyingi yillarda arxeologiya sohasida qo'lga kiritilgan yutuqlar to'liq o'z aksini topgan. Shuningdek, har bir arxeologik davrning o'ziga xos xususiyatlari izchil yoritib berilgan.

O'quv qo'llanmada o'quv kursini o'zlashtirish yuzasidan pedagogik texnologiya uslublari, darsni mustahkamlovchi savollar, mavzuni o'zlashtirish yuzasidan qo'shimcha materiallar va testlar mujassamlashgan.

O'quv qo'llanmadan Oliy o'quv yurtlari talabalari, shuningdek, arxeologiya va tarixga qiziquvchilar foydalanishlari mumkin.

UDK: 902 (075)
BBK 63.4

Taqrizchilar: t.f.d. O'zR FA akademigi **A.Asqarov**
t.f.d. prof. **A.S.Sagdullaev**

O'quv qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2010 yil 21 oktyabrdagi 396-sonli buyrug'iga asosan nashrga tavsiya qilindi.

ISBN 978–9943–10–465–5

© «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2011.

KIRISH

O‘tmish kelajakni belgilaydi - deydi dono xalqimiz. Haqiqatan ham o‘tmishda yuz bergan har bir voqea, hodisa bugungi kun uchun poydevor vazifasini o‘taydi. Ayniqsa, xalqlarning ma’naviyatini shakllantirishda, ularni ruhan boyitishda o‘tmish voqealarining o‘rni beqiyosdir.

O‘tmishni o‘rganishda arxeologiya va tarix fanlari muhim o‘rinni egallaydi. Ular mustaqil fan sohalari bo‘lsada, bir-biri bilan chambarchas bog‘liq. Ular bir obyektni, ya’ni o‘tmishni turli uslublarda tadqiq qiladilar. O‘tmish voqealarini tarix yozma va moddiy manbalar asosida o‘rgansa, arxeologiya asosan, moddiy manbalar-topilmalar asosida o‘rganadi.

Kishilik jamiyati tarixini tiklashda arxeologiyaning o‘rni beqiyosdir. Arxeologiya qadimgi moddiy madaniyat manbalarini o‘rganish jarayonida turli uslublardan, ayniqsa aniq fanlarning yutuqlaridan unumli foydalanadi. Bu fanlar – geografiya, geologiya, botanika, zoologiya, kimyo, biologiya, fizika, antropologiya, etnografiya, toponimika, astronomiya va boshqalardir.

Arxeolog olimlar O‘.I.Islomov va K.A.Kraxmal O‘rta Osiyo mintaqasining o‘ziga xos geologik tuzilishini, ya’ni tog‘lik, adirlik va pasttekisliklardan iborat ekanligini hisobga olib, undagi geotektonik va geomagnit hodisalarni radiomagnit metodlari orqali o‘rgandilar. Natijada olimlar pasttekisliklardagi kimyoviy o‘zgarishlar tog‘lik hududlarga nisbatan sekin kechishini isbotladilar va paleolit davri yodgorliklari uchun ilgari belgilangan sanalarni 500-600 ming yilga qadimiylashtirdilar. Bu esa, jahon miqyosida katta yangilik bo‘ldi.

Arxeologiyada qadimgi davrlar tarixi tabiiy-geografik sharoit bilan bog‘liq holda tadqiq qilinadi. Arxeologiyada bu «ekofakt» va «artefakt» tushunchalari bilan ishlatiladi.

«Ekofakt» – insonlarni qurshab turgan tabiiy-geografik muhit omillaridir. Inson tabiiy muhitga moslashib hayot kechiradi. Hayot tarzi uchun zarur bo‘lgan narsalarni tabiatdan oladi va yashash tarziga xos madaniy izlar qoldiradi. Arxeologlar xuddi shu madaniy izlar orqali insoniyatning o‘tmishini tiklaydi.

«Artefakt» – insoniyat tomonidan yaratilgan moddiy madaniyat obyektlari sanaladi, ya'ni turli mehnat, ov va jangovor qurollar, sopol buyumlar, turli hunarmandchilik va zargarlik buyumlari, tangalar, uy-joy qoldiqlari, qal'a, qasr va qo'rg'onlarning harobalari, qadimiy dalalar, ariq va kanallarning izlari, mozor–qo'rg'onlar va boshqalar. Moddiy madaniyat arxeologiya fanining asosiy tadqiqot obyekti bo'lib, ularni izlab topish, yoshini aniqlash, tahlil qilish va ilmiy sistemalashtirish asosida tarixning umumiy jihatlarini tiklash arxeologlar oldida turgan muhim vazifa hisoblanadi.

Eng qadimgi davr moddiy madaniyat buyumlarini tadqiq qilish jarayonida arxeologlar etnografik ma'lumotlarga ham tayanadilar. Afrika, Amerika va Janubiy Osiyo hududlarida hozirgi davrda ibtidoiy qabilalar yashaydi. Ularning turmush tarzi bilan o'tmishdagi ibtidoiy qabilalarning yashash tarzi solishtirilib, tarixiy haqiqat aniqlanadi.

Tarixda hech bir narsa, hodisa va voqea izsiz yo'qolmaydi. Ular haqida yozma manbalarda saqlanmasligi mumkin, lekin moddiy madaniyatda albatta iz qoladi. Shularni topish, izlash va izohlash arxeologlar vazifasi sanaladi. Shu sababdan arxeologik tadqiqot ishlari hech qachon tugallanmaydi, chunki moddiy manbalarning aksariyati er ostida bo'lib, ularni topish mushkul va nihoyatda ko'p vaqt talab etadi.

Bugungi kunda arxeologiya sohasi nihoyatda kengayib, murakkablashib bormoqda. Uning barcha sohalarini o'rganib chiqishning o'zi murakkab. Shuning uchun arxeologlar ma'lum bir davr, ma'lum bir hudud yoki ma'lum bir yo'nalish bo'yicha ixtisoslashadilar. Arxeologiyaning bir necha tarmoqlari mavjud:

1. **Ibtidoiy davr arxeologiyasi** - yozuvlargacha bo'lgan davr tadqiq qilinadi. Unda asosan mehnat qurollari va tabiiy muhitni o'rganish asosida ibtidoiy odamlarning butun bir yashagan davri qayta tiklanadi.

2.**Tarixiy davr arxeologiyasi** - yozma manbalar bilan bog'liq bo'lgan davrlar tadqiq qilinadi. Bunda topilmalar yozma manbalar bilan solishtiriladi. Yozma manbalarda qayd qilinmagan yoki biror bir sabab bilan bo'rttirilib yozilgan tomonlarga aniqlik kiritiladi.

3. **O'rta asrlar arxeologiyasi** o'rta asrlar davrini o'rganadi.

4. **O'rta asrlardan keyingi davr arxeologiyasi** o'rta asrlardan keyingi davrlardan to bugungi kungacha bo'lgan davrlar arxeologiyasini o'rganadi.

Arxeologiyaning quyidagi yo'nalishlari mavjud:

Geoarxeologiya – tabiiy muhitni tuproq qatlami va tog' jinslar orqali o'rganadilar.

Palinologiya – tabiiy muhitni o'simlik changlari orqali o'rganadilar.
Landshaft arxeologiyasi – o'tmishda insonlarning tabiatga qilgan ta'sirini o'rganadi, ya'ni odamlarning xo'jalik faoliyatlarining, bog'larning, park, qurilgan binolarning tabiatga bo'lgan ta'sirini tadqiq qiladilar;

Harbiy arxeologiya – jang bilan bog'liq jarayonlar, qurollar, mudofaa inshootlarini o'rganadi;

Sanoat arxeologiyasi – texnika va ishlab chiqarish bilan bog'liq obyektlarni va ular atrofida shakllangan manzilgohlarni o'rganadi;

Suv ostidagi arxeologiya – Qora dengiz, O'rta er dengizi qirg'oqlarida joylashgan va keyinchalik suv ostida qolgan shahar xarobalarini o'rganadi;

Cho'kkan kemalarni o'rganish arxeologiyasi – cho'kkan kemalarni topish orqali kemalar qanday qurilganligini, mamalakatlar o'rtasidagi aloqalarni va mamlakatlarning iqtisodiy madaniy rivojlanish darajasini aniqlaydilar;

Shuningdek, arxeologiyaning arxebotanika, arxeozoologiya, etnoarxeologiya, eksperimental arxeologiya, astroarxeologiya va boshqa tarmoqlari ham mavjud.

Arxeologiya fani murakkab bo'lishi bilan bir qatorda, nihoyatda qiziqarli fan ham hisoblanadi. Er ostida yashirinib yotgan moddiy buyumni topish, qayta tiklash va uni «gapirtirish» arxeologdan o'ziga xos mahoratni talab qiladi. Bu mahorat esa, yillar davomida shakllanib, rivojlanib, yuksak malaka va tajribaga aylanadi.

Umuman olganda, arxeologiyada tarixni tiklash ko'p vaqt, ilm, bilim va mahorat talab etsada, bu yo'lda izlanish olib borayotgan olimlari safi yildan yilga kengayib bormoqda. Ularning sa'yi-harakatlari tufayli o'tmishning ko'plab noma'lum tomonlari ochilib, kashfiyotlar qilinmoqda. Bu esa, insoniyatning qo'lga kiritgan yutuqlarining samarasini ko'rsatmoqda.

I BOB. ARXEOLOGIYA FANI, UNING VAZIFALARI VA O'RGANILISH BOSQICHLARI

1-§. Arxeologiyaning tadqiqot manbai va uning vazifalari

Kishilik jamiyatining vujudga kelish jarayoni uzoq o'tmishga borib taqaladi. O'z navbatida o'tmishni o'rganish – har bir davrning dolzarb masalalaridan biri bo'lib kelgan. Arxeologiya fani ham tarixning tarkibiy qismi bo'lib, gumanitar fanlar orasida alohida o'rin tutadi.

«Arxeologiya» – so'zi yunonchadan olingan bo'lib - «arxayos»-qadimgi, «logos»-fan so'zlaridan tarkib topgan. Qadimiyat haqidagi fandir (Qadimshunoslik). Uni dastlab, miloddan avvalgi IV asrda Aflotun «Gippiy» dialogida, qadimgi zamon haqidagi fanni nazarda tutib ishlatgan. Shu tariqa bu so'z qadimgi Yunonistonda qo'llanilgan va o'tmish masalalari muhokamasi ma'nosini anglatgan. Vaqt o'tgach, uning ma'no doirasi ancha o'zgarib, kengayib borgan va tarix fanining muhim tarmoqlaridan biriga aylangan.

Arxeologiya – moddiy madaniyat manbalari asosida insoniyatning o'tmishini o'rgatuvchi fan hisoblanadi. Arxeologik manbalar tarixiy manbalarga nisbatan ancha qadimiydir. Uning ilk davri 2,5-3 million yilga borib taqaladi. Biz kishilik jamiyati tarixini 24 soat deb faraz qilsak, uning 23 soat-u 56 daqiqasi yozma manbalarsiz davrga, 4 daqiqasi yozma tarixga to'g'ri keladi. Demak, kishilik tarixining juda katta davrini o'rganish arxeologik manbalarga tayanib olib boriladi.

Arxeologik manbalar arxeologik yodgorliklardir, ya'ni inson tomonidan yaratilgan turar-joy qoldiqlari, odamlar yashagan g'or va ungirlar, mehnat qurollari, sopol idishlari, san'at obidalari, qoyatosh rasmlari, shuningdek, moddiy materialga bitilgan yozma manbalar ham kiradi. Arxeologlar kishilik madaniyati tarixini o'rganishda moddiy va yozma manbalarga tayanib ish ko'radilar.

Arxeologiyada qadimgi buyumlarni o'rganish birdan bir maqsad qilib olinmaydi, topilmalarni tilga kiritish va o'sha zamon nafasini tiklash arxeologiyaning asosiy maqsadidir. Shuning uchun topilmalar tarixiy tadqiqotlar uchun faqat manba sifatidagina ilmiy qimmatga

ega bo'ladi. Buyumlarning yoshi, nimaga ishlatilgani, qanday uslubda yasalganini aniqlash tadqiqotning zarur tayyorgarlik bosqichi hisoblanadi.

Arxeologik yodgorliklar ibtidoiy makonlar, qishloq va shahar harobalar, qoyatosh rasmlari, istehkomlar, ibodatxonalar, mozor-qo'rg'onlar, qabristonlar va qadimgi sug'orish inshootlari hisoblanadi. Arxeologlar mazkur topilmalar yordamida o'sha davr manzarasini, insonlarning yashash sharoitini, jamoada mavjud udumlar va qaysi taraqqiyot bosqichida turganliklarini aniqlaydilar.

Arxeologik yodgorliklar davr va uning harakteriga qarab quyidagilarga ajratiladi:

1. Manzilgohlar; makonlar, qishloqlar, shahar xarobalari.
2. Qadimgi mozor-qo'rg'onlar, qabristonlar.
3. Ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan joylar; konlar, ustaxonalar.
4. G'or va ungirlar.

Arxeologik yodgorliklar er ostida yoki er ustida joylashgan bo'ladi. Er ostidagi yodgorliklarni o'rganish jarayonida arxeologlar madaniy qatlamlarga alohida e'tibor beradilar.

Madaniy qatlam deganda — insoniyatning turmushi, xo'jalik faoliyati izlari saqlanib qolgan tuproq qatlami tushuniladi. Madaniy qatlamlar bir va bir necha o'ntacha gorizontlarga bo'linadi. Ularning qalinligi bir necha santimetrdan 30—35 metrgacha bo'lishi mumkin. Bu esa mazkur joyda odamlarning qancha vaqt yashaganligi bilan bog'liq. Madaniy qatlam u yoki bu qatlamlarga shurf tashlash, keyin keng ko'lamda qazish ishlari natijasida aniqlanadi.

Shurf aslida nemischa so'z bo'lib, o'zbek tilida – qaziyman, degan ma'noni bildiradi. Shurf solish deganda yodgorliklardagi madaniy qatlam qalin-sayozligini o'rganishga qaratilgan qazish ishlari tushunilib, madaniy qatlam bor-yo'qligini aniqlash va yodgorliklar haqida dastlabki ma'lumotlarni olishdir. Shurf ko'pincha kvadrat va to'g'ri to'rtburchak shakllarida bo'lib, uning chuqurligi va kengligi madaniy qatlamga qarab, har xil chuqurlikda bo'lishi mumkin. Shurf stratigrafik xarakterga ega bo'lib, uni qazish natijasida madaniy qatlam, ya'ni inson faoliyati izlari bo'lmagan ergacha kovlab tushiladi, arxeologiyada u materik—bezovta qilinmagan er, deb ataladi.

Tarixiy va arxeologik davrlashtirish. O'tmish voqealarini o'rganishda har bir davrning o'ziga xos xususiyatlarini, tarixiy va arxeologik davrlarining sanalarini bilish va ularni ajrata olish ham zarurdir.

Umuman, davrlar va sanalar tarix va arxeologiya fanining o'zagi hisoblanadi. Ular chuqur o'zlashtirilsagina tarixiy jarayon va voqealarni esda saqlab qolish osonlashadi, shuningdek, tarixiy voqealarni mantiqiy fikrlash jarayonida xatoliklarga yo'l qo'yilmaydi. Tarixiy davrlashtirishning o'ziga xos xususiyati, uning tadqiqot manbaidan kelib chiqadi. Unda ma'lum bir davrga xos bo'lgan umumiy rivojlanish xususiyatlari asos qilib olinadi.

Eng qadimgi davr tarixiy jihatdan ikkita yirik davr: **«ibtidoiy to'da»** va **«urug'chilik jamoasi davri»**ga bo'linadi. O'z navbatida urug'chilik jamoasi 2 bosqichga: **matriarxat** (ona urug'i) va **patriarxat** (ota urug'i) ga bo'linadi.

Qadimgi davr mil.avv. YI asrdan milodiy IY asrgacha bo'lgan davrni o'z ichiga olib, u 2 bosqichga bo'linadi:

1– **arxaik davr** - mil.avv. YI–IY asrlar.

2–**antik davr** - mil.avv. IY asr oxirlaridan - milodiy IY asr.

O'rta asrlar davri o'z rivojlanishi jihatidan 3 ta bosqichga bo'linadi.

1– **ilk o'rta asrlar-** milodiy Y– IX asrlar

2– **rivojlangan o'rta asrlar** - milodiy IX– XYI asr boshlari

3– **so'nggi o'rta asrlar** - milodiy XYI–XVIII asrlar (1-jadval)

Arxeologiyada eng qadimgi davr mehnat qurollarining nimadan yasalganiga qarab davrlarga ajratiladi. Eng qadimgi davr arxeologik jihatdan **paleolit, mezolit, neolit, eneolit, bronza va ilk temir** davrlariga bo'linadi. O'rta Osiyo hududi bo'yicha ular quyidagi davrlarni o'z ichiga oladi:

Paleolit davri 3 bosqichga bo'linadi:

1. Ilk paleolit –1mln-100 ming yillik (yangi davrlashtirish bo'yicha 2 mln – 200 ming yillik)larni o'z ichiga oladi.

2. O'rta paleolit –100-40 ming yillik(yangi davrlashtirish bo'yicha 200 mln – 100 ming yillik) larni o'z ichiga oladi.

3. So'nggi paleolit – 40 –12 ming yillik (yangi davrlashtirish bo'yicha 100 mln – 12 ming yillik) larni o'z ichiga oladi.

Mezolit mil.avv. 12–7 ming yilliklarni o'z ichiga oladi.

Neolit mil.avv. 6-4 ming yilliklarni o'z ichiga oladi.

Eneolit mil.avv. 4-3 ming yilliklarni o'z ichiga oladi.

Bronza mil.avv.3–2 ming yilliklarni o'z ichiga oladi.

Ilk temir davri 1 ming yillikdan- mil.avv. VII asrlarni o'z ichiga oladi.

Arxeologiyada keyingi davrlarni davrlashtirish masalalarida tarixiy davrlashtirishdan foydalaniladi.

Arxeologiya fani vazifalari. Qadimiy yodgorliklar xalqlarning madaniyati, ma'naviyati, qadriyatlari tarixidan darak beruvchi ashyoviy dalillar hisoblanadi. Shu o'rinda tarixni arxeologik yodgorliklar misolida targ'ib etish va uning tarbiyaviy ahamiyatini ko'rsatish juda muhimdir. Shu bilan birga, mamlakatimiz hududida joylashgan arxeologik yodgorliklar va ulardagi topilmalar yosh avlodni komil inson qilib tarbiyalashda, ularning qalbida ko'hna tarix va madaniyatga hurmat–ehtirom ruhini uyg'otishda katta ahamiyatga egadir. Arxeologik yodgorliklar O'zbekiston madaniy hayotini o'zida aks ettiruvchi juda muhim moddiy manba hisoblanadi.

Bugungi kunda arxeologiya fani oldida turgan muhim vazifalardan biri o'tmishning yo'qolib borayotgan izlarini izlab topish, moddiy ashyolar va tarixiy yodgorliklar yoshini aniqlash, tahlil qilish va ilmiy sistemalashtirish asosida haqqoniy tarixni tiklash, uning ochilmagan sahifalarini o'rganib, tarixdagi oq dog'larni yo'qotishdir.

O'zFA Arxeologiya institutining ma'lumotlariga ko'ra, respublikamiz hududida 1960 yilgacha 30 mingtaga yaqin arxeologik yodgorliklar bo'lgan. Ularning buzilishi va emirilishi, ekin maydonlariga qo'shilib ketishi oqibatida 80—yillarga kelib, ularning soni 9 mingtaga tushib qolgan va 90 – yillarning o'rtalariga kelib, bu obidalarning soni bor-yo'g'i 5391 tani tashkil etgan.

Keyingi yillarda tarixiy va arxeologik yodgorliklarni saqlash va ta'mirlash bo'yicha anchagina ishlar amalga oshirilmoqda. Shuningdek, arxeologik tadqiqot ishlarining ko'lami ham kengaymoqda.

Mavzuni mustahkamlovchi savollar:

1. Arxeologiya so'zining ma'nosi nima?
2. Arxeologik manbalar qanday turlarga bo'linadi?
3. Arxeologik yodgorliklar nima va ularning qanday turlari bor?
4. Arxeologiya fani nimani o'rganadi?
5. Arxeologik davrlashtirishning o'ziga xos tomonlarini tushuntiring?
6. Arxeologiya fanining asosiy vazifalari nimadan iborat?
7. Arxeologiya moddiy manbalarni qanday o'rganadi?
8. Madaniy qatlam nima?

Yodda tuting!

- Arxeologiya—moddiy madaniyat manbalari asosida insoniyatning o'tmishini o'rgatuvchi fan.

- Arxeologik manbalar – insonlar tomonidan yaratilgan moddiy buyumlar.
- Arxeologik yodgorliklar er ostida va er ustida bo'lib, ular ibtidoiy odamlar yashagan makonlar, qishloq, shahar harobalari, qoyatosh rasmlari, istehkomlar, ibodatxonalar, mozor-qo'rg'onlar, qabristonlar va qadimgi sug'orish inshootlaridir.
- Madaniy qatlam insonlarning xo'jalik faoliyati izlari saqlanib qolgan tuproq qatlamidir.
- Shurf – «qaziyman» degan ma'noni anglatadi. U orqali madaniy qatlam aniqlanadi, yodgorliklar haqida dastlabki ma'lumotlar olinadi.

Mavzuni o'zlashtirish yuzasidan qo'shimcha material:

Arxeolog olimlar eng qadimgi davr xronologiyasini aniqlashda ko'pincha alp shkalasidan foydalanganlar, ya'ni Alp tog'ining ko'tarilish jarayonida uning tarkibida sodir bo'lgan tektonik o'zgarishlar asosida davrlashtirish ilgari surilgan. Bu uslubni birinchi marta 1909 yilda A.Penk va E.Breyukner «Muzlik davrida Alp» nomli kitobida ilmiy asoslab, er yuzida 4 ta muzlik davrini aniqlab berganlar. Lekin XX asrning 20 yillaridayoq olimlar alp shkalasi asosida er yuzidagi barcha hodisalarni davrlashtirish mumkin emasligini anglab etganlar. Lekin, mazkur uslubdan arxeologik yodgorliklarni davrlashtirishda foydalanib kelingan. Shu jumladan, O'zbekiston hududidan topilgan qadimiy buyumlar ham mazkur shkala yordamida davrlashtirilgan. XX asrning oxirlariga kelib, bu shkalani O'rta Osiyo mintaqasida qo'llash mumkin emasligi aniqlandi. Bu masalani O'.I.Islomov va K.A.Kraxmallar O'rta Osiyo hududining geotektonik va geomagnit hodisalarini o'rganib, O'rta Osiyo hududining ko'p qismi pasttekislikdan iborat bo'lgani uchun bu erdagi tuproq qatlamidagi ximik o'zgarishlar, tog' jinslaridagi o'zgarishlarga nisbatan sekinroq kechishini isbotlab berdilar. Shuning uchun, paleolit davri yodgorliklari yoshini 500-600 ming yilga qadimiylashtirish mumkinligini ilgari surdilar.

Shu bilan O'zbekiston hududida paleolit davri 1 million yil emas, 2 million yildan kam emas degan g'oyani ilgari surdilar. Shuningdek, Fergantrop odamining yoshini 1 mln. 200 yil deb belgiladilar. Biroq Selungur yodgorligi yoshi va uning topilmalari sanasi masalasida jahon paleolitshunos olimlari orasida yaxlitlik yo'q.

Arxeologik manbalarni o'rganishda absolyut va nisbiy yosh aniqlanadi. Absolyut yosh tabiiy fanlar uslublari–dendroxronologiya,

radiouglerod, kaliy–argon, arxeomagnit, petrografik, agrobiologik, hayvon suyaklari taxlili va boshqa uslublardan foydalanadilar.

Nisbiy yoshni aniqlashda stratigrafiya va qiyosiy solishtirmalar–tipologiya kabi uslublardan foydalaniladi. Stratigrafiyada madaniy qatlamning ketma–ketlikda joylashishi o'rganiladi. Unga asosan yodgorlik madaniy qatlamining qadimiy deb, yuqori qatlam esa so'nggi davrga oid deb belgilanadi va shunga asosan xulosa chiqariladi. Tipologiya uslubida turli joylardan topilgan buyumlar solishtiriladi va uning ishlanishi texnikasi, tarkibi tekshiriladi. Agarda ular bir xil bo'lsa, uni bir davrga oid deb xulosa beriladi. Shu tariqa ibtidoiy qabilalarining madaniy taraqqiyoti, tarqalgan hududi va ular o'rtasidagi o'zaro aloqalar aniqlanadi.

Tarixiy–sistemali uslub asosida paleolit davrida yaratilgan mehnat qurollari tarkibi va takomillashtirish jarayoniga qarab sistemalashtiriladi. Shu tariqa bugungi kunda paleolit davrining 3 bosqichi aniqlangan. O'z navbatida har bir bosqich alohida xususiyatlarga ega bo'lgan, o'zida davomiylikni aks ettirgan davrlarga ajratiladi.

Paleolit davri tarixiy uslublarining tarixiy-genetik, retrospektiv, sinxron, diaxron, tarixiy-solishtirish, tarixiy-tipologik va boshqa uslublaridan foydalangan holda tadqiq qilinadi. Tarixiy-genetik uslubda tarixiy voqealarning kelib chiqish sabablari va natijalari, o'ziga xosligi va umumiyligi taxlil qilinadi. Genetik uslub, o'tmishdan bugungacha rivojini ko'rsatsa, retrospektiv uslub uning aksini tadqiq qiladi, ya'ni bugungi kun sabablarini o'tmishdan izlaydi. Bugungi kun voqealari sababini va izohini o'tmish voqealari asosida bayon qiladi. Sinxron uslubda bir vaqtda sodir bo'lgan turli voqealar o'rganiladi va ularning bog'liqlik tomonlari aniqlanadi. Paleolit davri yodgorliklarini davrlashtirishda diaxron uslubda rivojlanishning umumiy jihatlari aniqlanadi, ya'ni davrlarining o'ziga xos tomonlari aniqlanib, davrlashtirishning umumiy belgilari ishlab chiqiladi. Yana bir uslub–bu xronologik uslub bo'lib, bunda tarixiy voqealar ketma-ketlikda taxlil etiladi. Tarixiy solishtirish uslubida esa, aniq tarixiy voqealar bir biri bilan solishtirish natijasida bir xillik tomonlari va natijalari aniqlanib, xulosa chiqariladi. Tarixiy tipologiya uslubida turli xildagi ashyolarning umumiy xususiyatldari aniqlanib, xulosa beriladi. U ashyolar analizining mohiyatidir.

1-jadval

2§ O'zbekiston arxeologiyasining o'rganilish bosqichlari

O'zbekistonda arxeologiyaning fan sifatida shakllanishi uzoq tarixiy jarayonni o'zida qamraydi. O'zbekistonning arxeologik jihatdan o'rganilish tarixini 3 davrga bo'lish mumkin:

Birinchi davri XIX asrning ikkinchi yarmidan 1917 yilgacha davom etgan. Bunda Rossiya Turkiston sharoitlarini o'rganish uchun dastlab turli ekspeditsiyalar yuborgan. Ular O'zbekistonning tarixiy yodgorliklari to'g'risida ham ma'lumotlarni to'plaganlar. Bu to'plangan ma'lumotlar fransuz va nemis tillariga tarjima qilingan va ularda O'zbekiston tarixi va me'moriy obidalari haqida fikrlar bildirilgan.

XIX asrning ikkinchi yarmida O'rta Osiyo Rossiyaning mustamlakasiga aylangach, moddiy yodgorliklarni o'rganishga kirishdi. V.V.Bartold, V.A.Jukovskiy, N.I.Veselovskiy kabi sharqshunos olimlar hamda A.L.Kun, P.I.Lerx, V.L.Vyatkin, I.T.Poslovskiy, N.P.Ostroumov va boshqa havaskorlar O'rta Osiyo arxeologiyasi va tarixini o'rgandilar.

O'zbekiston hududida ibtidoiy odamlar yashaganliklarini 1870 yilda Toshkentdan va Afrosiyob yonidan topilgan nukleus (tosh o'zagi), tosh qirgich, tosh bolg'aga o'xshash buyumlar orqali isbotlangan.

1895 yilda V.V. Bartold rahbarligida **Turkiston havaskor-arxeologlar to'garagi** tashkil etildi, u 1917 yilgacha faoliyat ko'rsatdi. To'garak dastlab Ashxabodda tashkil qilinib, keyinchalik Samarqandga

ko'chirilgan. To'garakga turli kasb egalari a'zo bo'lgan. Ular o'lkadagi arxeologik yodgorliklarni o'rganish ishiga e'tibor berganlar. 1896 yilda Toshkentda to'garak muzeyi tashkil qilindi. Uning rahbari N.P.Ostroumov bo'lgan. To'garakda mahalliy havaskorlardan Akrom Polvon Asqarov, Mirza Buharov, Mirza Abdulin, Xafiz, I.Mirmuhamedovlar faol ishtirok qilganlar. To'garak a'zolari turli hududlardan arxeologik materiallar to'plaganlar.

Ikkinchi davr 3 bosqichga bo'linadi:

1-bosqich. 1917 yildan 1938 yilgacha davom qilgan. Bu davrda Sho'rolar hokimiyati moddiy yodgorliklarni saqlash va himoya qilish ishlari yuzasidan bir qator tadbirlarni amalga oshirganlar. 1918 yilda Moddiy Madaniyat tarixi Rossiya Akademiyasi tashkil etildi. Unga barcha arxeologik, san'at, madaniyat va me'morchilik yodgorliklarini hisobga olib, davlat himoyasiga o'tkazish vazifasi qo'yildi.

1920 yil 27 noyabrda Toshkentda muzeylar, qadimgi yodgorliklarni asrash, san'at va tabiatni muhofaza qilish Turkiston Komiteti tashkil qilindi (Turkomstaris).

2-bosqich 1938-1945 yillar bo'lib, bu davrda O'rta Osiyoning ijtimoiy tuzumi masalasi muhokama etildi. Tarixchilar orasidagi «O'rta Osiyoda abadiy feodalizm hukmron bo'lgan» degan g'oya rad etilib, O'rta Osiyoda quldorlik tuzumi mavjud bo'lganligi isbotlandi.

Arxeologik tadqiqotlarni kengaytirish maqsadida O'rta Osiyo hududida 5ta ekspeditsiya tashkil qilindi:

1. 1933 yilda M.E.Masson boshchiligidagi Termiz arxeologiya ekspeditsiyasi;
2. 1937 yilda A.N.Bernshtam rahbarligida Ettisuv arxeologik ekspeditsiyasi;
3. 1937 yilda S.P.Tolstov rahbarligida Xorazm arxeologik. ekspeditsiyasi;
4. 1934 yilda B.A.Latinin rahbarligida Farg'ona arxeologik ekspeditsiyasi;
5. 1937 yilda V.A. Shishkin rahbarligida Quyi Zarafshon arxeologik ekspeditsiyasi.

Shulardan 4 tasi: Termiz, Xorazm, Quyi Zarafshon, Farg'ona ekspeditsiyalari o'z faoliyatini O'zbekiston hududida olib borganlar.

1939 yilda Toshkent Davlat universitetining Tarix fakultetida Arxeologiya kafedrasi tashkil qilindi. Kafedrada arxeologiya sohasi bo'yicha kadrlar tayyorlana boshlandi. 1943 yilda O'zbekistonda Fanlar Akademiyasi Tarix instituti qoshida arxeologiya bo'limi tuzildi. Arxeo-

log olimlarning o'zaro hamkorligi natijasida arxeologik tadqiqotlar ko'lami kengaydi. Masalan: 1937 yilda V.A.Shishkin Buxoro vohasining g'arbiy qismida arxeologik izlanishlar olib bordi. 1938 yili A.P.Okladnikov R.Parfyonov otryadi tarkibida Surxondaryoning Boysun tog'ining Teshik-tosh g'orida qazishmalar olib borib, paleolit davriga oid makondan neandertal odam suyagi qoldiqlarini topdi. 1939 yilda M.E.Masson Katta Farg'ona kanali hududida arxeologik kuzatuv ishlarini olib bordi. A.I.Terenojkin 1939-1940 yillarda Toshkent yaqinidagi Oqtepa va Toshkent kanalini qurishda arxeologik kuzatuv ishlarini olib bordi.

3-bosqich 1945 yildan 1991 yilgacha davom etgan. Bu davrda arxeologik tadqiqot ishlarida ko'plab o'zgarishlar kuzatilgan. Quyi Zarafshon ekspeditsiyasi ishini O'zbekiston FA ning Buxoro ekspeditsiyasi, Ettisuv ekspeditsiyasi ishini 1944-49 yillarida Tyan—Shan-Oloy ekspeditsiyasi, 1951—55 yillari esa Qirg'iziston arxeologik etnografik ekspeditsiyasi davom qildirdi. 1946 yildan 1952 yillargacha Farg'ona arxeologiyasini A.N.Bernshtam rahbarligida Pomir-Oloy va Pomir-Farg'ona ekspeditsiyalari o'rgangan. 1947 yildan boshlab Samarqand davlat universiteti ekspeditsiyasi ibtidoiy tarix sohasida muhim ma'lumotlarni qo'lga kiritdi. Ya.G'. G'ulomov va V.A. Shishkinlar rahbarligida O'zbekiston Fanlar Akademiyasining O'zbekiston arxeologiya ekspeditsiyasining ish faoliyati kengaydi. Bu ekspeditsiyaning ko'pgina otryadlari Surxondaryo, Samarqand, Buxoro va Toshkent vohalarida hamda Farg'ona vodiysida arxeologik tadqiqotlar olib borganlar.

Arxeologogik tadqiqot olib borishning xarakterigina emas, balki uning texnik ta'minotida ham o'zgarishlar yuz berdi. Jumladan, Xorazm arxeologik ekspeditsiyasida urushgacha tuyalardan foydalanilgan bo'lsa, keyinchalik, avtomashina va aviatsiya qo'llanildi. Arxeologik yodgorliklar yoshini va tarkibini aniqlashda fizikada yangi radiokarbon analiz, kuchaytirilgan mikroskoplar yordamida ibtidoiy qurol—aslahalarning xo'jalikda qo'llanish funksiyalarini aniqlash uslublari ishlab chiqildi.

1970 yilda O'zbekiston Fanlar Akademiyasi qoshida Arxeologiya instituti tashkil qilindi. Institut kadrlar tayyorlash va ilmiy tadqiqot ishlarini olib borilishida muhim ahamiyat kasb etdi.

O'zbekiston arxeologiyasining rivojida Ya.G'.G'ulomov, S.P.Tolstov, M.E.Masson, M.M.Dyakonov, A.P.Okladnikov, M.M.Gerasimov, V.G.Grigorev, A.YU.Yakubovskiy, M.P.Gryaznov, A.N.Bernshtam,

A.I.Terenojkin, B.A.Latinin, A.M.Belenickiy, V.A.Shishkin, V.M.Masson, B.A.Litvinskiy, G.A.Pugachenkova, P.I.Albaum, I.A.Itinalarning hissasi katta bo'ldi.

XX asrning ikkinchi yarmida O'rta Osiyoda arxeologlarning katta guruhi etishib chiqdi: A.Asqarov, A.Muhammadjonov, O'.Islomov, Yu.F.Buryakov, R.X.Sulaymonov, E.V.Rtveladze, A.Kabirov, A.S.Sagdullaev, N.Ne'matov, I.Axrorov, V.I. Sarianidi, K.Akishev, X.Oltmishboev, A.V.Vinogradov, V.N.Yagodin, O.K.Berdiev, M.R.Qosimov, T.Mirsoatov, M.Jo'raqulov, T.Shirinov, M.Isomiddinov, E.B.Bijanov, M.Mambetullaev, G'.Xodjaniyozov va boshqalar. Olimlarning olib borgan tadqiqotlari O'zbekiston arxeologiyasi rivojlanishida muhim bosqich bo'ldi.

3. **O'zbekiston mustaqilligi davri** 1991 yildan boshlanadi. Vazirlar Mahkamasining 1998 yilda Tarix instituti faoliyatini takomillashtirishga qaratilgan tadbirlari, Buyuk ipak yo'li tarixini keng tadqiq qilinishi yuzasidan olib borilgan ishlar arxeologik tadqiqot ishlarining yanada jonlanishiga sabab bo'ldi.

Xorijiy davlatlar bilan hamkorlik samarali bo'lmoqda. Yapon olimlari Surxondaryo hududida, Avstriya olimlari Qoraqalpog'iston hududida, Rossiya olimlari Xorazm va Toshkent hududlarida tadqiqot ishlarini olib bormoqdalar.

Hozirda O'zbekiston arxeologiyasini o'rganish ancha yaxshi yo'lga qo'yilgan. Bu ish bilan maxsus institutlar, universitetlar, pedagogika institutlari va turli bo'limlar shug'ullanmoqdalar.

So'nggi o'n yillikda madaniyat va tarixiy yodgorliklarni qayta ro'yxatga olish ishlari amalga oshirilmoqda. Bu esa yodgorliklarni muhofaza qilish ishlariga ancha samarali ta'sir ko'rsatmoqda.

Bugungi kunda Respublikamizdagi arxeologik yodgorliklar davlat tomonidan muhofaza qilinishi qonunlashtirilgan. Arxeologiya merosi obyektlarini muhofaza qilishi va ulardan foydalanish to'g'risidagi qonun 2009 yil 16 iyunda qabul qilingan.

Mavzuni mustahkamlovchi savollar:

1. O'zbekiston arxeologiyasi necha bosqichda o'rganilgan.
2. Turkiston havaskor-arxeologlar to'garagi qanday tadqiqot ishlarini olib borganlar?
3. O'rta Osiyoda qanday ekspeditsiyalar tashkil etilgan?
4. O'zbekistonda arxeologik tadqiqot ishlari olib borgan olimlar kimlar?

5. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda arxeologiya sohasida qanday yutuqlar qo'lga kiritildi?

6. O'zbekistonda arxelogik yodgorliklarni saqlash bo'yicha qanday ishlar amalga oshirilmoqda?

Yodda tuting!

- O'zbekiston qadimiy tarixga ega.
- V.V. Bartold rahbarligida Turkiston havaskor-arxeologlar to'garagi 1895-1917 yillarda faoliyat ko'rsatgan.
- 1896 yilda Toshkentda arxeologik muzeyi ochildi.
- O'rta Osiyo arxeologiyasini o'rganish uchun 5 ta ekspeditsiya tashkil etildi.
- 1970 yilda O'zbekiston Fanlar Akademiyasi qoshida Arxeologiya instituti tashkil qilindi.
- O'zbekiston hududida 2115 ta arxeologik yodgorliklar qayd etilgan.
- O'zbekistonda arxeologiya merosi obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risidagi qonun 2009 yil 16 iyunda qabul qilingan.

II BOB. PALEOLIT VA MEZOLIT DAVRLARI YODGORLIKLARI

1. § Ilk paleolit davri va uning o'rganilishi

Insoniyat taraqqiyotida eng uzoq davom qilgan davr - qadimgi tosh davri – paleolit hisoblanadi. «Paleolit» so'zi yunoncha so'zdan olingan bo'lib, «paleos»– «qadimgi», «litos»– «tosh», ya'ni qadimgi tosh davri degan ma'noni beradi. Paleolit davri xronologik jihatidan 3 million yillikdan to 12 ming yillikkacha davom etadi va uch davrga– ilk, o'rta va so'nggi davrlarga bo'linadi. 2-jadvalda jahon arxeologiyasida paleolit davri bosqichlari ko'rsatilgan.

2-jadval

Paleolit davri bosqichlari

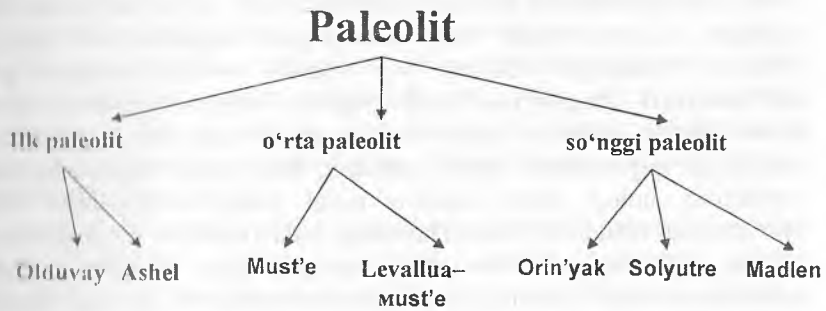

Paleolit rivojlanish darajasiga qarab, mehnat qurollaridagi o'zgarishlar asosida turli bosqichlarga bo'linadi. Ilgari ilk paleolit davri shell, ashel davrlariga bo'lingan edi. Lekin keyingi davrlarda qilingan tadqiqotlar natijasida, uni olduvay va ashel davrlariga bo'lish muvofiq deb topildi. Chunki ilgarilari olduvay davri yodgorliklari kam bo'lib, uni davr tariqasida ajratish imkoni bo'lmagan. Shell va ashel qo'l cho'qmorlaridagi vazn jihatidan farqini e'tiborga olib, ularni davr sifatida ajratishgan. Keyingi yillarda olduvay davri mehnat qurollarining

ko'plab topilishi, uning davr sifatida ajratib ko'rsatishga imkon tug'dirdi. Shell va ashel davrlari esa, bir davr qilib – ashel davri deb belgilandi.

Ilk paleolit davriga oid Abbevil yodgorligi Fransiyaning Sena daryosi qirg'oqlaridan topilgan. U erda 1835 yilda M. Pikar dastlabki tosh qurollarini topgan. Keyinchalik Bushe de Pert tadqiqot ishlarini olib borgan. 1932 yildan F.Breyl Fransiyaning ilk paleolit davrini Abbevil davri deb nomlagan. Bugungi kunda Evropada ilk paleolit davri shell emas, balki **abbevil** deb ataladi.

O'zbekiston hududining geotektonik va geomagnit hodisalarini tadqiq qilish natijasida uning o'ziga xos jihatlari aniqlandi. Bu esa paleolit davri xronologiyasida o'zgarishlarga olib keldi. Ilk paleolit davri jahon arxeologiyasida **3 mln yillikdan to – 100 ming yilliklar**gacha deb belgilangan. O'zbekistonda, ilgari, ilk paleolit davri mil.avv. 1 mln yillikdan 100 ming yillikkacha davom etgan deb hisoblangan. Lekin keyingi davrlarda arxeologiyada sohasidagi yutuqlar bu sanani yanada aniqlashtirdi. Arxeologik davrlashtirishning yangi metodi asosida uning **bundan 2 mln yillikdan 200 ming yillikgacha** davom qilganligi aniqlandi.

Ilk paleolit davrida mehnat qurollari tosh, suyak va shoxlardan yasalgan. Ulardan faqat tosh qurollargina bizgacha etib kelgan. Olduvay bosqichida odamlar eng primitiv usulda yasalgan **qo'l cho'qmorlari (chopper)**dan foydalanganlar. Mazkur qurollarni yasash uchun dastlab, odamlar qulay shaklga ega bo'lgan (ko'proq yapaloq shakldagi) qayroqtoshni topib, qattiqroq tosh (tosh bolg'a-otboynik) yordamida uning uchini uchirib qurol holiga keltirganlar. Qo'l cho'qmorlari odatda bir tomoni bodomga yoki yurakka o'xshab, to'mtoq bo'lgan, lekin uni qo'l bilan ushlash qulay bo'lgan. Ikkinchi, qarama–qarshi tomoni esa, o'tkir uchli bo'lib, bu tomoni kesish, chopish, kovlash kabi vazifalarni bajargan. Ibtidoiy odamlar shu qurollar yordamida ov qilganlar, ildiz kovlaganlar, go'shtni maydalaganlar, terilarni shilganlar. Odamning qo'li esa, dasta vazifasini bajargan. Tadqiqotchilarning fikricha, **qo'l cho'qmorlari bundan 3 mln. yil ilgari paydo bo'lgan.** Uni olduvay davri quroli bo'lib, uning bir tomonga ishlov berilgan. Ilk qo'l cho'qmori Tanzaniyadagi Olduvay darasidan topilgan. Bunday qurollar Efiopiyaning Koda Gona, Janubiy Afrika, O'rta Osiyodagi Selungir makonidan topilgan. Olduvay davri odamlari termachilik va yirik hayvonlarga to'da-to'da bo'lib xujum qilib, ovchilik bilan shug'ullanganlar. Odamlarning to'da bo'lib yurishlari ularni turli

tabiat hodisalaridan va yirtqich hayvonlardan himoya qilgan. Bu davr odamlari tabiatga to'la qaram bo'lib, uy–joy qurilishini ham, olovdan foydalanishni ham bilmaganlar. Yirtqich hayvonlardan oddiy va dag'al qurollar bilan himoyalanganlar. Tabiat ham insonlar yashashi uchun qulay, issiq bo'lgan.

Bundan 1,7–1,6 mln. yil ilgari ikki tomoniga ishlov berilgan qo'l cho'qmoridan foydalana boshlanganlar. Bunday qurol dastlab Fransiyaning Sent –Ashel makonidan topilgani uchun ashel davri deb ataladi. Bunday qurollar dastlab Afrika hududida paydo bo'lgan. Old Osiyoda 1 mln oldin, Evropa hududida 750 ming yil oldin tarqalgan, O'rta Osiyoning Selungir makonidan topilgan. Uzoq Sharqda esa, bunday makonlar deyarli topilmagan.

Ashel davriga kelib odamlar birmuncha taraqqiyot darajasiga erishganlar. Endi kishilar turli tog', daryo jinslari, asosan chaqmoq-toshdan qurol yasashni o'rgana boshlaganlar. Qurollarni ishlash texnikasi birmuncha takomillashgan. Chaqmoqtosh qo'l cho'qmorining ikkala tomoniga ham qo'pol kertish yo'li bilan ishlov berilgan. Kertish davomida vujudga kelgan turli uchrindilardan turli narsalarni kesishda foydalanganlar. Uchrindilarning qirra tomonlari mayda kertish usuli bilan o'tkirlangan va keskich asboblari sifatida foydalanilgan. Uchbur-chaksimon tosh uchrindilariga ko'proq ishlov berilgan.

Asta-sekin tosh qurollarining turi ko'paya boshlagan. Dastlab sixcha va qirg'ichsimon qurollar vujudga kelgan. Tosh sixcha qurollardan yog'och qurollar yasashda va ovda nayza tig'i sifatida foydalanilgan bo'lsa, qirg'ichlardan kiyim–kechak uchun hayvon terilariga ishlov berishda foydalanganlar.

Ashel davri oxiriga kelib havo keskin ravishda sovugan, muzlik davri boshlangan. Evropa hududini muzlik qoplagan, tropik o'lkalarda esa, plyuvia davri («plyuvia» lotincha so'z bo'lib –»yomg'ir» degan ma'noni beradi) boshlangan.

Geolog va arxeologlar er yuzida 4 muzlik davri – ginc, mindel, riss, vyurm muzliklari bo'lganligini aniqlashgan. Bu nomlar muzlik yotqiziqlari aniq saqlangan to'rtta alp qishlog'i nomidan olingan. Muz bosish sabablari to'g'risida hali aniq fikrlar aytilmagan. Ginc va mindel muzligi kengligi O'rta Evropagacha borib etgan. Eng keng hududni egallagan muzlik davri Riss muzligi hisoblanib, uning markazi Grenlandiya bo'lgan. Muzlik Amerika qit'asida nihoyatda katta hududni, butun Evropa hududini egallagan. Muzliklar paleolit davrida qalinligi 1, 2 km va undan ortiq bo'lib goh kengayib, goh torayib turgan.

Muzlikning siljishi jarayonida muzlik yotqiziqlari vujudga kelgan va u morenalar deb atalgan. Uning ichida gil, qum qatlamlari, harsang tosh va shag'allar bo'lgan. Vyurm bosqichida muzlik keng hududlarni egallamagan.

Bu davrda O'rta Osiyoning tog'li zonalarida muzliklar hosil bo'lgan. Pasttekisliklarda esa yomg'irlar uzluksiz yog'ib, ko'l va daryolar hosil bo'lgan. Havo goh sovub, goh iliq bo'lib turgan.

Odamlar tabiiy sharoitga moslashib, boshpana sifatida g'orlarni o'zlashtirganlar va tabiiy olovdan foydalana boshlaganlar. Shuni aytish kerakki, ibtidoiy odamlar barcha g'orlarda ham yashamaganlar. Odatda tagi tuproqli, quyosh nuri tushadigan, buloq suvi yaqin, ovchilik va termachilik qilishga qulay g'orlarda yashaganlar. Olduvay davri makonlariga ko'ra, ashel davri makonlari ko'proq topilgan. Bu davr odamlarining u davrga nisbatan ko'paya boshlaganidan darak beradi. Termachilikning ahamiyati pasayib, ovchilik ahamiyati oshgan.

Yashash uchun kurash odamlarni birlashtirgan. Bir tomondan, yirik hayvonlarni to'da bo'lib ovlash zarur bo'lgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, g'orlarni o'zlashtirish jarayonida u erdagi yiritqich hayvonlarni haydash va ulardan himoyalanish zarur bo'lgan.

Ilk paleolit davri makonlari G'arbiy Evropa, Afrika, Janubiy Osiyo, Armaniston, O'rta Osiyo, Qozog'iston, Xitoy hududlaridan topib o'rganilgan. O'rta Osiyo va Qozog'istonning 20 dan ortiq joyidan topilgan. Jumladan, Turkmanistonda Yangadja, Tojikistonda Onarcha, Qizilqala, Qayroqqum, Ko'hipiyoz, Qirg'izistonda Xo'jago'r, Uchqo'r-g'on, Farg'ona vodiysida Selungur, Ko'lbuloqning quyi qatlami va boshqalar.

O'zbekiston hududidan ashel davriga oid yodgorliklarni o'rganishda U.Islomov, K.A.Kraxmal, M.Qosimov, T.Omonqulovlarning tadqiqotlari diqqatga sazovordir.

Selungur makoni – Farg'ona vodiysi hududida ashel davriga oid eng noyob makon. Selungur g'ori Farg'ona shahridan janubiy—g'arbda Haydarkonning g'arbiy chekkasida joylashgan. Selengur g'ori dastlab 1958 yilda akademik A.P.Okladnikov tomonidan o'rganilgan va u erdan bir necha tosh uchrindilar topilib, ularning yoshi so'nggi paleolit davriga oid deb belgilandi. 1980 – 1988 yillarda arxeolog O'.Islomov boshchiligidagi O'zR FAga qarashli Arxeologiya institutining paleolit otryadi Selungur makonni qayta tekshirdi. Tadqiqotlar davomida 7 metr chuqurlikda o'rtacha qalinligi 20-40 sm dan iborat 5 ta madaniy qatlam aniqlandi. Madaniy qatlamlardan

oshdan yasalgan mehnat qurollari: qo'l cho'qmori, to'mtoq boltalar, ichrapsimon qurollar, ko'plab tishli qurollar, qush tumshug'iga o'xshash qurollar qazib olingan. Beshinchi qatlamdan ashel davriga mansub qo'l cho'qmori topildi. U ajdodlarimiz ishlatgan ilk qurollir. U nayzasimon shaklga ega bo'lib, qizil yashma toshdan tayyorangan.

Makonning eng muhim topilmalari bo'lgan odam suyaklari 3- va 2-qatlamlardan topilgan. U erdan odamning elka suyagining bir bo'lagi, osh suyagi engak qismining bir bo'lagi, 14 ta tish topilgan. Antropologlar ularni tadqiq qilib, ashel davrida yashagan arxantroplar deb topdilar. Selengur odamining yashash davri va uning tuzilishi to'g'risida munozaralar hali tugagan emas. Bu erda topilgan tishlar 4ta shaxsga mansubligi aniqlangan. Shulardan biri pastki tish bo'lib, 40 yoshlardagi ayolniki degan fikrga kelingan. Selungur odami o'ziga xos tuzilishga ega. U arxantroplar va poleantroplar o'rtasida oraliq masofani egallaydi. Unda arxaik tuzilishning saqlanishi olimlar fikricha, dag'al o'simliklar bilan oziqlanganligidir. Antropolog A.Zubov fikricha esa, u arxantroplarning maxalliy turidir. Olimlar uning o'ziga xos tomonlarini ko'rsatish uchun unga Ferganatrop deb nom berdilar. Mazkur odam olovdan foydalangan, ovchilik va ermachilik bilan shug'ullangan. Ferganatropning topilishi O'rta Osiyoning ilk paleolit davrida o'zlashtirilganligini ko'rsatdi.

Selungur makonining yoshini aniqlashda ham ilgari olimlar uni hozirdan 800-ming yillar oldin yashagan degan umumiy xulosani bergan edilar. Lekin keyingi davrlarda arxeologlar K.Kraxmal va O.Islomovlarning olib borgan tadqiqotlari va bu ishga ko'pgina soha mutaxassislarini jalb qilinishi natijasida makonning yoshini 1,2 mln. yil deb belgilandi.

Ko'lbuloq makoni. Angren shahridan 10–12 km g'arbda joylashgan Qoblik qishlog'idan 5 km shimoliy–g'arbdagi qirlikda joylashgan.

Ko'lbuloq manzilgohi ko'p qatlamli bo'lib, ilk, o'rta va so'nggi paleolit davriga oid qatlamlari bo'lib, u yerdan bugungi kunda 49 madaniy qatlam topilgan. Bu makon 1963 yilda dastlab aniqlangan. Hozirgacha uning 19 m chuqurlikkacha bo'lgan joyida tadqiqot o'tkazilib, ilk, o'rta va so'nggi paleolit davrlariga oid asholar topib o'rganildi. Ilk paleolit davriga oid qatlamidan qo'l cho'qmorlari, ishlanish texnikasi o'ziga xos bo'lgan sodda tosh qirg'ichlari topilgan. Shuningdek, bu erdan kul, ko'mir qoldiqlari va har xil hayvon suyaklari

topilgan. Ko'lbyloqda istiqomat qilgan odamlar ovchilik, termachil bilan hayot kechirganlar.

Mustaqillik yillarda ilk paleolit davrini o'rganishda ko'plab yutuql qo'lga kiritildi. Bunda arxeolog olimlar O'. Islomov, K.Kraxmalni xizmatlari kattadir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Ilk paleolit davri qanday bosqichlarga bo'linadi?
2. Nima uchun ilk paleolit davri xronologiyasida o'zgarishlar qilind
3. Dastlabki qo'l cho'qmorlari qanday bo'lgan?
4. Ashel davrida ibtidoiy odamlar hayotida qanday o'zgarishlar sod bo'ldi?
5. Ilk paleolit davri yodgorliklari qaerlardan topilgan?
6. Selungur makonini kimlar o'rgangan?
7. Ko'lbuloq makoni qaysi davrlarga oid?

Yodda tuting!

- Paleolit 3 mln - 12 ming yilliklarni o'z ichiga oladi.
- O'zbekiston hududida ilk paleolit davri 2 mln-200 mi yillikgacha davom etgan.
- Ilk paleolit olduvay va ashel davrlariga bo'linadi.
- Ilk qo'l cho'qmori qayroqtoshdan yasalgan.
- Ashel davrida qo'l cho'qmori chaqmoqtoshdan yasalgan.
- Qo'l cho'qmori kertma texnika asosida ishlangan.
- Ilk paleolit davrida pitekantrop, zinjantrop, sinantrop, ferganatr odamlari yashaganlar.
- Er yuzida 4 muzlik davri – ginc, mindel, riss, vyurm davrl bo'lgan.
- O'zbekiston hududidan ashel davriga oid makonlar topilgan.
- Farg'onadagi Selungur makonidan Ferganatrop odami topilgan.
- Toshkent viloyatidagi Ko'lbuloq makonidan 49 madaniy qatla topilgan.

2-§. O'rta paleolit davri va uning xususiyatlari

O'rta paleolit davri ilmiy adabiyotlarda muste davri deb nom nadi. Bu davrga oid moddiy yodgorliklar dastlab Fransiyani Muste g'or makonida topilgani uchun shunday nom olgan. O'

paleolit davri mil.avv. 100–40 ming yilliklarni o'z ichiga oladi. Hozirda esa, O'zbekiston arxeologiyasining yutuqlariga asoslanib, uning davri mil.avv. 200–100 ming yilliklar bilan belgilanmoqda.

O'rta paleolit davri yodgorliklari jahon fanida muste va levallua–muste (rivojlangan davri) bosqichlariga ajratib beriladi. O'zbekiston arxeologiyasida ham shu bo'linishlar qabul qilingan bo'lsa–da, tadqiqotchilar o'rta paleolit davrining mahalliy o'ziga xos jihatlarini, ya'ni toshni paraqalashdagi o'ziga xos texnikaviy uslub asosida, uning 4 ta mahalliy guruhini ajratib ko'rsatadilar: muste, levallua, levallua–muste, soan. O'rta paleolit davrida ibtidoiy odamlar hayoti nihoyatda og'ir kechgan. Bu davrda er yuzida muzlik davri bo'lgan. Ibtidoiy odamlar sovuqqa moslashish uchun avvalgi turmush tarzini o'zgartirishga majbur bo'lishgan. Sovuqdan himoyalanib, g'orlarni o'zlashtirganlar. Hayvon terisidan kiyim tikib kiyganlar va gulxan atrofida jon saqlaganlar. Termachilikning ahamiyati pasayib ketgan. Ovchilikning insonlar tirikchiligida ahamiyati oshgan. Bu esa ov usullarini va qurollarini takomillashtirishni taqoza etgan. Ular to'da - to'da bo'lib yurib, olov bilan hayvonlarni yo jarlikka, yo g'or ichiga haydab tutganlar. Toshni qayta ishlash texnikasi takomillashgan. Ischam qurollar yasay boshlaganlar. Bunda yangi usul **yorma texnikadan** foydalanganlar. Bunda qurol yasaladigan chaqmoqtoshning bosh tomoni urib, tekis maydoncha hosil qilinib, shu maydoncha orqali toshning mayda paraqalari ajratib olingan. Toshdan barcha paraqalar olingach, uchirib bo'lmaydigan o'zak qolgan. Bu o'zak **nukleus** deb atalgan. Muste davri uchun disksimon nukleuslar va uch burchakli tosh paraqalari harakterli bo'lgan. Tosh paraqalar yog'och yo'nish, teri ishlash, qurol va kiyim tayyorlashda qulay hisoblangan. Nayzasimon tosh quroldan asosan erkaklar yog'och qirqich, yo'nish, hayvon o'ldirishda foydalanganlar. Tosh qirqichlardan esa ayollar teri shilish, yopinchiqlar tayyorlashda ishlatishgan. Toshdan o'roqranda yasashgan, undan daraxt po'stini shilish va randalash quroli sifatida foydalanishgan. O'roq randa - chaqmoqtosh plastinkasidan iborat bo'lib, tig'i keng yoysimon qilib o'yib ishlangan. O'rta tosh davri odamlari qumtosh yoki ohaktoshdan sharlar yasab, hayvonlarni ovlashda foydalanganlar. Ularni uzun tasma uchiga juft qilib bog'lab, hayvonlarni oyog'idan ilintirganlar. O'rta paleolit davri odamlari hayotida olov muhim o'rin egallagan. Ular hayvon go'shtini gulxanda pishirib, iste'mol qilganlar, bu ularning jismoniy va aqliy rivojlanishida muhim rol o'ynagan.

Shuningdek, olov ularni sovuqdan va yirtqich hayvonlardan himoya qilgan. Shu sabab olovni saqlash masalasi ko'ndalang bo'lgan. Insoniyat olovdan foydalanishni o'rganganidan buyon tabiiy olovdan foydalanib kelgan, lekin o'rta paleolit davrida **sun'iy olov** chiqarishni o'rganib olganlar. Ular yog'ochni bir-biriga ishqalash natijasida olov chiqarganlar. Bu nihoyatda ko'p mehnat talab qilgan. Yog'ochni yog'ochga uzoq vaqt qattiq ishqalagandan so'ng juda mayda kipik hosil bo'lgan, u qizib tutay boshlagan, puflab alanga oldirilgan. O'rta paleolit davri yodgorliklarida ko'plab gulxan qoldiqlari topilgan. Odamlar o'tin bilan birgalikda hayvon suyaklarini ham yoqqanlar.

O'rta paleolit davrida **neandartal** tipdagi odam yashagan. Bu davr odami dastlab Germaniyaning Neandertal vodiysidan topilgani uchun ham shu nomni olgan. U ilk paleolit odamidan ancha farq qilgan. Uning bo'yi past peshonasi tor va nishab, qosh ustidagi suyaklari qalin, yonoq suyaklari chiqib ketgan, iyagi nihoyatda kichkina, tizzalari sal bukilgan, 2 oziq tishi bo'rtib chiqqan, qo'l panjalari kalta va yo'g'on bo'lgan. Bosh miyasining hajmi 1200-1400 sm ni tashkil etgan. Xuddi shunday tipdagi odam 1938 yili A.P.Okladnikov tomonidan Teshiktosh g'oridan topilgan.

O'rta paleolit davri yodgorligi O'zbekistonda dastlab 1938 yilda Teshiktoshda topilgan. Hozirgi kunda esa O'rta Osiyo hududi bo'yicha ularning soni 300 dan ortgan. Ulardan 50 dan ortiq makon keng o'rganilgan. Lekin hozirgacha Teshiktosh makoni o'zining qadimiyligi va arxeologik materiallarga boyligi bilan ajralib turadi.

Muste bosqichi tosh davrining boshqa davrlariga nisbatan keng o'rganilgan. Bu davrga oid makonlarning tadqiq qilinishi o'rta paleolit davri xo'jalik madaniy hayotining barcha tomonlarini yoritdi. Bu davr O'.Islomov, K.Kraxmal, A.Okladnikov, V.Ranov, M.Qosimov, R.Sulaymonov, T.Mirsoatov, N.Toshkenboev, Z.Abramova va boshqalar tomonidan tadqiq qilingan.

O'zbekistonda keyingi davrlarda muste davriga oid ko'plab makonlar topib tadqiq qilingan. Faqatgina Toshkent vohasining o'zidan 30dan ortiq yodgorlik topilgan. Lekin muste davrining ko'pgina topilmalari tuproq qatlamlarida sochilma holda topilgan. Chunki adir va tekisliklardagi manzilgohning keyingi davrlarda buzilib ketishi natijasida madaniy qatlamlar yo'qolgan yoki tabiat ta'sirida yuvilib ketgan. Moddiy buyumlar esa tuproq qatlami tashqarisida topilgan va

arxeologlar tomonidan qayd qilingan. Muste davri yodgorliklarining to'liq madaniy qatlamlari ko'proq g'or–makonlarda saqlanib qolgan. Ular Zarafshon vohasi va Qizilqum hududlaridan ham ko'plab topib tadqiq qilingan. Boysun tog'i mintaqasidan Teshiktosh g'or–makoni, Amir Temur g'ori, Toshkent vohasidan Obiraxmat, Xo'jakent, Bo'zsuv, Ko'liboloq makonlari, Farg'ona vodiysidan Jarqo'ton, Bo'riboloq, Tomchisuv manzilgohlari, Zarafshon vohasidan Omonqo'ton, Go'rdara, Qo'rbuloq, Zirabuloq, Takalisoy g'or makonlari, shuningdek, Uchtut–Vaush–Ijond va Qopchig'oy ustaxonalaridir.

Teshiktosh g'or–makoni Surxondaryo viloyati, Boysun tumanidagi Boysun tog'ining janubiy yon bag'ridagi Zavtalashgan darasida joylashgan. G'or 1938–1939 yillarda A.P.Okladnikov tomonidan tekshirilgan. 5 ta madaniy qatlamdan toshdan yasalgan mehnat qurollari, uchrindi tosh qurollar, turli shakldagi nukleuslar, o'tkir uchli tosh nayzalar, tosh pichoqlar, paraqalar, sixcha, qirg'ich, kurakcha, chopper, chopqi va hokazolar topilgan. Teshiktoshdan topilgan mehnat qurollarning aksariyati qirquvchi va tarashlovchi vazifalarni bajargan. Bu erdan yana faqat neandertal odamiga xos disksimon nukleuslardan (o'zaklar) bir necha nusxa topilgan. Ularning diametri 10–15smni tashkil etgan. Uchrindi toshlardan terilarga ishlov berish, yog'ochlarni kesish, randalash kabi ishlarda foydalanganlar. Bunday mehnat qurollar eng ko'p Teshiktoshdan topilgan.

Teshiktosh g'orining eng qimmatli topilmasi odam suyagi qoldiqlarining topilishidir. U eng pastki madaniy qatlamdan topilgan. U chalqanchasiga yotqizilib, ustiga qizil oxra sepilgan holda ko'milgan. Qabri atrofida arhar shohlari terilgan. Tadqiqotchilar fikricha, bu diniy e'tiqod bilan bog'liq.

1938 yilda antropolog G.Gerasimov, uni o'rganib, 9 yoshli neandertal bola deb xulosa bergan. 1970 yillarda bu odamni antropolog A.Alekseev ham o'rgangan. Neandertal odamning 2003-2004 yillarda qilingan maxsus taxlili , uning ilk xomo sapines (homo sapiens) odami ekanligini ko'rsatdi.

G'ordan gulxan izlari, uning atrofida tog' echkisi, bug'u, yovvoyi ot, ayiq, sirtlon (giena), leopard, bars, quyon, kemiruvchilar va parrandalarning suyak qoldiqlari topilgan. Teshiktoshliklar ovchilik bilan birga termachilik bilan shug'ullanishgan.

Obirahmat g'or makoni Toshkent shahridan 100 km shimoli—sharqda, G'arbiy Tyan—Shanning Chotqol tizmasidagi Paltov soyining yuqori sohilida joylashgan. G'or yoysimon shaklda bo'lib,

eni 20 metrdan ortiqroq, janubga qaragan, sathi keng, quruq va yorug‘. G‘or–makon 1966–1972 yillarda R.X.Sulaymonov tomonidan o‘rganilgan. U mustening rivojlangan va so‘nggi bosqichlariga oid.

Unda 10 m qalinlikdagi 21 ta madaniy qatlam aniqlangan. Ulardan 30 mingdan ortiq ohaktoshli chaqmoqtoshdan yasalgan turli mehnat qurollari– nukleuslar, paraqalar, o‘tkir uchli sixchalar, qirg‘ichlar, pichoqlar va kurrakchalar topilgan. Ular o‘ziga xos prizma shaklidagi yorma texnika, qisman levallua tipidagi texnika asosida ishlangan. G‘ordan hayvon suyagidan ishlangan bigizlar ham topilgan. Shuningdek, gulxan izlari, kul, ko‘mir, bug‘u, tog‘ echkisi, to‘ng‘iz, jayron, g‘or sheri, arhar va boshqa hayvonlarning suyaklari ham topilgan. Bu erda odamlar 120—40 ming yil muqaddam istiqomat qilganligi aniqlangan. Ular ovchilik va termachilik bilan shug‘ullanganlar. Keyingi yillarda Obirahmat makonini qayta o‘rganish natijasida u erdan so‘nggi paleolit davri mehnat qurolarini va 16- qatlamdan 70 ming yil oldin yashagan odam suyaklari (6 ta tish va kalla suyagining bo‘laklari) topildi. Mazkur topilma bo‘yicha 2004 yilda halqaro simpozium o‘tkazildi. Unda Obiraxmat odamida neandertal va xomo sapines (zamonaviy odam) odamidagi xususiyatlar omuxtalashganligi va uning olamshumul ahamiyati qayd etildi.

Obiraxmat makonidagi mehnat qurollari o‘rta paleolitdan so‘nggi paleolitga o‘tish davriga mansubdir. Bunday xususiyatga xos makonlar Evropa, Yaqin Sharq, Oltoy yodgorliklaridan ham topilgan. Tadqiqotlar natijasida olimlar, Obiraxmat odamlarining o‘rta paleolitdan uzoq tadrijiy rivojlanish orqali yuqori paleolit davriga o‘tishgan degan xulosaga kelishdi.

Xo‘jakent manzilgohi Toshkent vohasidagi muste davriga oid g‘or turidagi yodgorliklaridan biri bo‘lib, Toshkent shahridan 80 km shimoliy–sharqda Xo‘jakent qishlog‘i yaqinida, Chirchiq daryosining chap sohilidagi qoyatoshlar ostida joylashgan. G‘or shimoli-g‘arbga qaragan, balandligi 2,5 m, kengligi 6 m, chuqurligi 4m. Makonda 1958–1959 yillarda A.P.Okladnikov va X.Nasriddinovlar tadqiqot ishlarini olib borganlar. Uning madaniy qatlami g‘orning ayrim joylaridagina saqlanib qolgan. Tadqiqot jarayonida makondan 524 ta tosh qurollar topilgan. Shulardan paraqalar 88 ta, nukleuslar 49 ta, qolganlari tosh uchirmalari va siniqlaridir. Topilgan qurollar levallua–muste madaniyatiga xos bo‘lib, Obirahmat va Teshiktosh makonlaridagi mehnat qurollariga o‘xshashdir.

Ko'lbuloq makonining 4—8 qatlamlarigina muste davriga oiddir. Madaniy qatlamlardan 8300 dan ortiq tosh qurollari: har xil shakldagi nukleuslar, siniq uchrindilar, qirg'ichlar, qo'l cho'qmorlari va boshqalar topilgan. Ko'lbuloqdan topilgan mehnat qurollari son va sifat jihatdan Toshkent vohasi-ning boshqa joylaridan topilgan makonlardagi mehnat qurollardan farq qiladi. Faqat tishli qirg'ichlar Bo'zsuvdagi muste davri qurol-lariga o'xshash hisoblanadi.

Ko'lbuloq madaniy qatlamlaridan tog' echkisi, ayiq, arhar va boshqa hayvonlarning suyak parchalari, kul va gulxan qoldiqlari topilgan.

Toshkent vohasidan Zog'ariq, Bo'zsuv, Ko'hisim mazilgohlari va Qoraqamish topilmalari, jami 30 dan ortiq makon qayd qilingan. Bu ayniqsa Toshkent shahrining 2200 yilligi munosabati bilan keng arxeologik qidiriv ishlari bajarildi. Bu erlarda arxeologik tadqiqot ishlari hozirda ham davom etmoqda.

Muste davri yodgorliklari Farg'ona vodiysida ham keng tarqalgan. Ularni tadqiq qilishda A.P.Okladnikov, P.T.Konoplya, M.R.Qosimov, O'.Islomov, V.A.Ranov, Yu.A.Zadneprovskiylarning xizmatlari kattadir.

1954 yilda P.T.Konoplya Sharqiy Farg'onada birinchi marta paleolit qurollarini topdi. Shu yili A.P.Okladnikov G'arbiy Farg'onada tadqiqot ishlarini olib borib Qayroqqum manzilgohlarini aniqladi va tadqiqot ishlarini 1961 yillragacha davom qildirdi. Olim Qayroqqum dalasining 31 punktidan tosh qurollarini topdi. Ayniqsa, Buloqchap va Sho'rko'l punktlari topilmalari diqqatga sazovordir. Bu joylardan ko'plab tosh o'zaklar, sixchalar, tosh siniqlari topildi. Topilmalar shuni ko'rsatdiki, neandertal odamlar Sirdaryoning qadimgi irmoqlar bo'ylab, bir necha joylarda o'z manzilgohlarini qurganlar va ovchilik, termachilik bilan shug'ullanganlar.

Jarqo'ton makoni Farg'ona vodiysining sharqiy tumanida topilgan. Shahristonsoy daryosining chap qirg'og'ida joylashgan. Manzilgoh 1961 – 1963 yillarda V.A.Ranov tomonidan o'rganilgan. Yodgorlikdan 670 ta tosh buyum yig'ib olingan. Shulardan 25 tasi nukleuslar, 25 tasi mehnat qurollari bo'lgan. Qurollar ichida tosh sixcha, nayza tig'lari, pichoqsimon tosh qurollar mavjud. Nukleuslarga ishlov berish va qurol yasash uslubi Xo'jakent makonidagiga o'xshaydi. Tosh qurollar yasash madaniyati levallua–muste davriga oiddir.

Farg'ona vodiysidan M.R.Qosimov, P.T.Konoplya muste davriga oid bir necha manzilgohlar topganlar. Ularning ko'pchiligining madaniy

qatlamlari saqlanib qolmagan, chunki ular adir va soylar bo'ylaridagi ovchilarning mavsumiy karorgohlari bo'lgan. U erlardan topilgan tosh buyumlar levallua–muste davriga oid bo'lgan.

O'zbekiston hududida o'rta paleolit davrini o'rganishda Zarafshon vohasi alohida o'rinni egallaydi, chunki bu hudud arxeologlar tomonidan bir necha makonlar topib, keng o'rganilgan. Bu hududda Samarqand Davlat universitetining arxeologlari, O'zFA Arxeologiya instituti xodimlari tadqiqot ishlarini olib borganlar. Omonqo'ton, Zirabuloq, Go'rdara, Takalisoy kabi makonlar o'rta paleolit davrini o'rganish uchun olimlarga muhim manbalar berdi.

Omonqo'ton g'or makoni–Samarqand viloyati Urgut tumanining Omonqo'ton qishlog'i yaqinida, Samarqanddan 43-44 km janubda joylashgan. Makon 1947 yilda D.N.Lev rahbarligidagi SamDU ekspeditsiyasi tomonidan topildi va 1957 yillargacha tadqiqot ishlari olib borildi. Tadqiqotlar jarayonida qalinligi 25smdan 1,5 mgacha bo'lgan madaniy qatlam aniqlanib, undan 220 ta tosh buyumlar topildi. Ularning asosiy qismi chaqmoqtoshdan yasalgan. 30 ga yaqin turli xildagi nukleuslar bo'lib, ular orasida gardishsimon va prizma shaklidagi nukleuslar ham bor. Paraqalar levallua–muste texnika madaniyatini eslatadi. Kertish texnikasi asosida toshning ikkala tomoniga ham ishlov berish natijasida qurol tig'lari arrasimon va to'lqinsimon bo'lib chiqqan. Bu erda bargsimon paraqalar ham bor. Bunday qurol namunalari Ko'tirbuloq va Zirabuloq makonlaridan ham topilgan.

Omonqo'ton g'oridan hayvonlarning suyak qoldiqlari ham topilgan. Arxeolog D.N.Levning tadqiqoticha, makon ilk va rivojlangan muste davriga oiddir.

Takalisoy g'ori – Omonqo'ton g'origa yaqin joylashgan muste davri yodgorligidir. Uni 1952 yilda D.N.Lev tadqiq qilgan. Bu erdan chaqmoqtosh siniqlari, uchburchaksimon uzun paraqa, kertish usulida ishlangan pichoqsimon qurol, gulxan izlari va hayvon suyaklari topilgan. Toshning ishlanish texnikasi asosida uni D.N.Lev mustening so'nggi bosqichiga oid deb ko'rsatadi, chunki bu erdan topilgan paraqalar va otsheplar gardishsimon va prizmaga o'xshash nukleuslardan ajratib olingan. Bu makonda neandertal odamlar vaqtincha yashaganlar.

Takalisoy makonidan topilgan ashyolar Qo'tirbuloq makonidan topilgan ashyolarga o'xshash bo'lib, bu neandertal odamlarning Zarafshon vohasida muste davri boshidan to oxirgi bosqichigacha uzluksiz yashaganlaridan darak beradi.

Qo'tirbuloq makoni – ochiq joydagi qarorgoh hisoblanadi. Uning topilishi neandertal odamning g'orlardan chiqib, o'ziga sun'iy boshpana qura olishi va dasht mintaqalarida yashashga o'tganligini ko'rsatdi. Makon Samarqand shahridan 100 km g'arbda, Qattaqo'rg'on tumanidagi Charxin qishlog'i yaqinidagi Zirabuloq tog'ining shimoliy yon bag'ridagi Qo'tirbuloq deb nomlangan buloq atrofidan topilgan. Uni dastlab Yu.F.Buryakov rahbarligidagi O'rta Zarafshon ekspeditsiyasi tomonidan 1971 yilda ro'yxatga olingan. Keyinchalik uni N.Toshkentboev o'rgangan. Bu erdan 5 madaniy qatlam topilgan. Ulardan 10 mingdan ko'proq tosh buyumlar topilgan. Bu topilmalar asosan chashma yonidan topilgan. Shuningdek, tosh qurollari va chiqindilar yonida gulxan izlari ham topilgan. Bu tosh qurol yasashda ibtidoiy odamlarning olovdan foydalanganligini ko'rsatadi. Shuningdek, bu erdan turli ov qurollari palaxmon toshi va nayzalar ham topilgan.

Qo'tirbuloq makonidan topilgan qurollarning ishlanish texnikasi Obiraxmat va Teshiktosh madaniyatiga o'xshaydi. Shuni inobatga olib, olimlar uni ham rivojlangan muste davriga oid deb hisoblaydilar. Lekin bu makonda qurol yasashda kertish texnikasida qurollarning o'tkirlanishi bir tekisda emasligi bilan boshqa madaniyatlardan farq qiladi.

Arxeologlar Zirabuloq tog' tizmasining shimoliy etaklaridan va Zarafshon daryosining o'ng qirg'oqlaridan ibtidoiy kishilarning bir necha qarorgohlarini ham ruyxatga oldilar. Bularning madaniyati ham Qo'tirbuloq madaniyatiga o'xshash bo'lib, ularning ko'pchiligida madaniy qatlam yaxshi saqlanmagan. Ular orasida Zirabuloq makoni alohida o'rinni egallaydi.

Zirabuloq makoni – Qo'tirbuloqdan 1 km sharqda joylashgan. U ham 1971 yilda ro'yxatga olinib, tadqiqot ishlari 1978 yillargacha arxeolog M.Jo'raqulov tomonidan olib borildi. Bu erdan Qo'tirbuloq makonidan topilgan tosh buyumlarga o'xshash buyumlar topildi. Bundan arxeologlar bir–biriga yaqin qo'shni bo'lgan ibtidoiy odamlar yashagan degan xulosaga keldilar. Lekin bu erdan so'nggi muste davriga oid tosh qurollari ham topilgan.

Go'rdara g'or makoni – Samarqand viloyati Urgut tumani Zarafshon tog' tizmasining shimoliy yon bag'rida Go'rdara soyi yaqinida topilgan. Uni 1966 yilda A.Asqarov rahbarligidagi arxeologik otryad ro'yxatga olgan va keyinchalik N.Toshkenboev tomonidan tadqiq qilingan. Bu erdan gardish shaklidagi tosh siniqlari va qirg'ich topilgan. Uning tosh buyumlari Qo'tirbuloq makonining yuqori qatlamidan

chiqqan tosh buyumlari o'xshaydi. Lekin bu erda hali tadqiqot ishlari oxiriga etkazilmagan.

Ibtidoiy odamlar hayotida tosh mehnat qurollari muhim o'rinni egallagan. Shu sababli mehnat quroli uchun yaroqli tosh xom-ashyolarini topish ular uchun juda muhim bo'lgan. Ilk paleolit davrida odamlar qayroq toshlardan foydalanishgan bo'lsa, uning so'nggi bosqichlarga kelib chaqmoqtoshning afzalliklarini bilib olishgan. Chaqmoqtosh tabiatda keng tarqalgani bilan birga unga ishlov berish va o'tkir qirra xosil qilish oson bo'lgan. Ibtidoiy odamlar o'rta paleolit davriga kelganda chaqmoqtosh konlarini topib, u erlarda tosh ustaxonalarini tashkil qilganlar. Shuningdek, ibtidoiy odamlar ochiq xavoda yotgan chaqmoqtoshdan ko'ra, uzoq yillar davomida nam tortgan chaqmoqtoshga ishlov berish osonligini ham payqab, chaqmoqtosh konlarini toshgan intilganlar. Bunday ustaxonalar nafaqat O'zbekiston hududida, balki Kavkaz, Belorussiya, Boshqirdston, Volga bo'ylari, Ukraina va Sibirdan ham topilgan. Bunday tosh ustaxonalarini tadqiq qilish olimlarga o'sha davr moddiy buyumlarini tadqiq qilishnigina emas, balki tosh konlar ibtidoiy urug' jamoalari o'rtasida madaniy va iqtisodiy aloqa vositasi sifatida ham katta o'rin egallaganini aniqlash imkonini berdi. Ibtidoiy odamlar tosh hom–ashyosini o'zaro iqtisodiy ayirboshlashda va qurol yasash tajribalarini almashinishda foydalanganlar.

Bu o'rinda muste davriga oid Qopchig'oy, Qoratov, Ohangaron ustaxonalari qiziqarlidir. Ularni 1951–1965 yillarda Arxeologiya institutining Ya.G'.G'ulomov rahbarligidagi arxeologik otryadi tomonidan o'rganilgan.

Qopchig'ay ustaxonasi – Farg'ona shahridan 40 km janubda, Oloy tog'ining shimoliy yonbag'ridagi Dangi darasining ichkari qismidagi Qopchig'oy degan joydan topilgan. U ochiq joydagi chaqmoqtosh koni hisoblanadi. U erdan topilgan tosh qurollar va chiqindilarga asoslanib tadqiqotchilar, uni muste davridan boshlab odamlar o'zlashtirganligini ta'kidlaydilar. Bu ustaxonada A.P.Okladnikov, M.R.Qosimov ham tadqiqot ishlarini olib borishgan.

Paleolit davri oid tosh ustaxonalari Navoiy viloyati Navoiy tumanida Uchtut, Ijond, Vaush va Zarafshonning qadimgi irmoqlari, Ohangaron daryosi bo'ylarida ham mavjudligi qayd qilingan.

Uchtut yodgorligi Navoiy viloyati Navoiy tumani Olchin qishlog'i yonidagi Qoratog'ning janubiy qiyaligida joylashgan.

Yodgorlik 1958 yili arxeolog X.Muhammedov tomonidan topilgan. Keyingi yillarda uni T.Mirsoatov keng ko'lamda o'rgandi.

Ushbu ilk va o'rta paleolit davriga oid ochiq manzilgoh va chaqmoqtosh xom ashyosi qazib olinadigan joy bo'lgan. U erdan muste davriga oid tosh qurollari, qo'pol cho'qmorlar, nukleuslar, ushrindi va boshqa qurollar topilgan.

Tosh ustaxonalari Zarafshonning qadimgi irmoqlari, Ohangaron daryosi bo'ylarida ham mavjudligi qayd qilingan. Ular arxeolog T.Mirsoatov tomonidan o'rganilgan. Chaqmoqtosh konlari va ustaxonalarini keng tadqiq qilish ibtidoiy madaniyati tarixni o'rganishda muhim manba sanaladi.

Mavzuni mustahkamlovchi savollar:

1. O'rta paleolit davrining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlang?
2. Tosh qurollarining ishlanish uslubi qanday bo'lgan?
3. Nukleus nima?
4. Teshiktosh yodgorligi topilmalarini kimlar o'rgangan?
5. Obiraxmatdan topilgan odam va Teshiktoshdan topilgan odam yashagan muhitni solishtiring?
6. Tosh ustaxonalari qaerlardan topilgan?
7. Ibtidoiy odamlar qanday g'orlarni o'zlashtirganlar?

Yodda tuting!

- O'rta paleolit mil.avv. 100–40 ming yilliklarni o'z ichiga oladi.
- O'zbekiston hududi o'rta paleolit mil.avv. 200–100 ming yilliklar hisoblanadi.
- Jahon arxeologiyasida o'rta paleolit muste va levallua–muste bosqichlariga bo'linadi.
- O'zbekiston hududida o'rta paleolit -muste, levallua, levallua–muste, soan bosqichlariga bo'linadi.
- Nukleus tosh o'zagidir.
- Nukleus yorma texnika asosida ishlangan.
- O'rta paleolitda sun'iy olov ixtiro qilingan.
- O'rta Osiyodan 300dan ortiq o'rta paleolit makonlari topilgan.
- 1938 yili Teshiktosh g'oridan neandertal odam qoldiqlari topilgan.
- 2003 yilda Obiraxmatdan neandertal va xomo sapines odamidagi xususiyatlar omuxtalashgan odam qoldiqlari topilgan.

• Zarafshon vohasidan Omonqo'ton, Zirabuloq, Go'rdara, Takalisoy makonlari topilgan.

3-§. So'nggi paleolit davri va uning yodgorliklari

Ilmiy adabiyotlarda so'nggi paleolit davri yuqori paleolit davri tushunchasi bilan ham ishlatiladi. Bu davr mil.avv. **40—12 ming yilliklarni** o'z ichiga oladi. Keyingi yillarda O'zbekiston arxeologiyasining yutuqlariga ko'ra, bu davr mil.avv. 100-12 ming yilliklar bilan belgilanmoqda.

So'nggi paleolit davrida ibtidoiy odamlar qon-qarindoshlik aloqalari asosida birlashgan jamoa bo'lib yashay boshlaganlar, ya'ni ibtidoiy **urug'chilik jamoasi** davri boshlangan. Urug'ni boshqaruv ayollar qo'lida bo'lgan, chunki ular uy yumushi bilan band bo'lganliklari sababli oilani boshqarish zimmasida bo'lgan, erkaklar esa, doimo ovda bo'lganlar. Bunday davr tarixda **matriarxat**, ya'ni onalar hukmronligi davri deb ataladi.

So'nggi paleolit davrida hozirgi zamon odami qiyofasiga o'xshash–**kromanon** odami yashagan. Kromanon odami suyak qoldiqlari dastlab Fransiyaning Kromanon makonidan topilgani uchun shunday nom olgan. Olimlar bu davr odamini homo sapiens–aql-idrokli odam deb ham ataydilar.

So'nggi paleolit davri yodgorliklari O'zbekiston hududida o'rta paleolitga nisbatan kam topilgan. Bunga asosiy sabab, muzliklar eriy boshlagach, odamlar vodiy va daryo bo'ylarida chayla, erto'la va yarim erto'lalarda yashay boshlaganlar. Chayla va yarim erto'lalar vaqt o'tishi bilan shamol, yomg'ir, insonlar tomonidan erlarning o'zlashtirilishi natijasida yo'q bo'lib ketgan. Erto'lalarni topish esa, qiyin. Shu sababli so'nggi paleolit davri makonlarining ko'pchiligi tasodifiy ravishda topilgan.

So'nggi paleolit davri odamlari xo'jaligining asosini ovchilik tashkil etgan. Asosan bug'u, yovvoyi ot, sirtlon, arhar, qulon, tuya kabi yirik hayvonlar ovlangan. Daraxt mevalari, don va ildiz mevali o'simliklarni ham ovqat sifatida ishlatganlar. Baliqchilikning ham dastlabki kurtaklari paydo bo'lgan.

Tosh qurollari ishlash uslubi o'zgargan. Yorma texnika usuli ilk bosqichda keng qo'llanilgan bo'lsa, keyingi bosqichlarda **retushlash** usuli ixtiro qilingan. Bu qurollar turini ko'paytiribgina qolmay, ularning mayda, ya'ni ixchamlashtirishga olib kelgan. Retushlash

deganda chaqmoqtosh qurolni suyakdan yasalgan ingichka va uzun tayoq bilan bir necha ming marta urib yupqa tosh paraqalar uchirib, kerakli shaklga keltirish tushuniladi. Bu usul juda murakkab bo'lib, salgina ehtiyotsizlik qilinsa, qurol sinib ketgan. Retushlangan nukleuslar to'g'ri pichoqsimon shaklga kirgan va yupqalashgan. **Tosh pichoqlar** paydo bo'lgan. Bu davrda eng muhim mehnat qurollari **tosh kesgich** va **tosh qirg'ich** bo'lgan. Tosh kesgich qattiq materiallarni ishlashda foydalanilgan. Tosh qirg'ich uzunchoq parrakcha bo'lib, bir uchi yoysimon tig' bo'lgan, muste davridagi qirg'ichdan ancha farq qilgan, undan yumshoq materiallarni ishlashda foydalanganlar. Asosiy ov quroli chaqmoqtoshdan yasalgan nayza bo'lgan.

Ajdodlarimiz yog'och va hayvon suyaklaridan ham ko'plab qurollar yasaganlar. Suyakdan garpunlar, nayzalar, nayza otqichlar, shuningdek, terini tikish uchun ignalar va bigizlar yasashgan. Suyakdan qurollar yasash yuqori paleolit davrining so'ngi bosqichlarida ko'paygan. Bu bosqich jahon arxeologiyasida Madlen bosqichi deb (20 ming—13 ming yil oldin) ajratiladi.

So'nggi paleolit davrida qarindosh urug'chilik munosabatlarining tartibga solinishi natijasida kishilarning jismoniy va aqliy rivojlanishida o'zgarishlar yuz berdi. Insonlarning tashqi ko'rinishida o'zgarish yuz berishi bilan birga ularning tabiiy –geografik sharoitga moslashishi natijasida **irqlar** vujudga keldi - evropoid, mongoloid, negroid. Evropoid irqi fanda kromanon odami nomini olgan. O'zbekistonning ham Samarqand makonidan kromanon odamning poldiqlari topilgan.

So'nggi paleolit davrida yuz bergan muhim o'zgarishlardan yana biri, bu **san'atning** kashf etilishidir. San'atning vujudga kelishi o'sha davr odamlarining diniy qarashlari bilan bog'liq bo'lsa-da, ular qoldirgan ona haykalchalari va qoya tosh suratlari o'sha davr ijtimoiy hayoti haqida bizga ko'p ma'lumotlar beradi. O'rta Osiyoning ko'pchilik joyidan qoyatosh suratlari topilgan.

So'nggi paleolit davriga oid yodgorliklar kam topilganiga qaramasdan, ulardagi madaniy qatlamlarning yaxshi saqlanishi yuqori paleolit davri taraqqiyotining o'ziga xos tomonlarini ochishga imkon berdi. Hozirgi kunda O'rta Osiyoda yuqori paleolit davriga oid 30 ortiq yodgorlik topib o'rganilgan bo'lsa, shulardan 10 tasi O'zbekistondan topilgan. Ulardan Zarafshon vohasida topilgan Samarqand, Siyobcha, Xo'jamazgil makonlari yaxshi o'rganilgan. Ko'lbuloq

Bo'zsuv, Takalisoy, Tuyabo'g'iz makonlaridan ham yuqori paleolit davri izlari topilgan.

Samarqand makoni – So'nggi paleolit davrining eng noyob yodgorligi hisoblanadi. U 1939 yilda geolog N.G.Harlamov tomonidan Samarqand shahridagi qadimgi Siyobcha soyi yoqasidan topildi. Makonda I.D.Lev va I.Jo'raqulovlar 1969 yildan 1972 yilga qadar tadqiqot ishlarini olib bordilar. 2002 yilda SamDU arxeologiya kafedrasi ilmiy xodimlari tomonidan tadqiqot ishlari yana davom ettirilgan. Uning madaniy qatlamidan 7,5 mingga yaqin tosh qurollar topilgan. Ularning aksariyati chaqmoqtosh, xalcedon, diorit, amfibolit, rogovik kabi tosh jinslaridan yasalgan. Makondan xilma-xil qurollar topilgan; qirg'ichlar, keskichlar, sixlar, pichoqchalar, disksimon nukleuslar, uchrindilar, ushatgichlar, boltalar, yupqa paraqalar va boshqalar. Bular orasida hayvon terilarini ishlash uchun mo'ljallangan qirg'ichlar, teshgichlar, suyakdan yasalgan mehnat qurollari diqqatga sazovordir. Tosh boltalar va yo'ng'ichlar o'ziga xos ravishda ishlangan.

2002 yilda G.F.Korobkova makondan topilgan tosh qurollarning o'ziga xos xususiyatlarini aniqladi. Jumladan, o'zaklardan ajratib olingan tosh paraqalardan turli qurollar sifatida foydalanilgan. Tosh qurollarga dag'al kertish usuli bilan ishlov berilgan. Tosh va suyakdan sanchqilar yasaganlar. Bu odamlarning baliqchilik bilan shug'ullanganliklarini ko'rsatadi. Makonning madaniy qatlamlaridan gulxan qoldig'i, kul, hayvon suyaklari, o'simlik, chayla ustunlari qoldiqlari topilgan. U soy bo'yida bo'lib, maydoni 100 kv m, to'g'ri to'rtburchak shaklida qurilgan.

Samarqand makonini D.N.Lev 30—35 ming yilliklarga oidligini aniqladi. Ammo keyingi tadqiqotlar, uning yoshini mil.avv. 20ming yillik bilan belgilashni to'g'ri deb topmoqda.

Makondan kromanon qiyofasidagi odamlarning suyak qoldiqlari topildi. Antropologlar ularning 25 va 35 yoshli ayollarga tegishli ekanligini aniqladilar. Shuningdek, yosh bolaning oziq tishi, pastki jag' suyagi ham topilgan.

Samarqand makonidan ibtidoiy odam tomonidan 5 ta maxsus belgi chizilgan hayvon qovurg'asi qoldig'i, maxsus teshikli dengiz chig'anog'i topilgan. Dengiz chig'anog'i zeb—ziynat bo'lib, Hind okeani, Qizil dengiz va Fors qo'ltig'i hududlarida uchraydi. Chig'anoqning topilishi O'rta Osiyo qabilalari bilan Hind okeani sohillaridagi qabilalar o'rtasida aloqa bo'lganligi va bu chig'anoq

Samarqand hududiga mahsulot ayirboshlash natijasida kelib qolganligini ko'rsatadi. Makondan 20 ga yaqin ayollar taqinchog'i topilgan. Umuman, Samarqand makoni yuqori paleolit davrini o'rganishga oid qimmatbaho ma'lumotlar beradi.

Siyobcha qarorgohi – Samarqand shahrining markaziy qismidan oqib o'tadigan Siyobcha daryosining Chashmasiyob suvi quyilishi joyida joylashgan. Qarorgoh 1969 yilda U.Olimov tomonidan topilgan. Tadqiqot ishlarini esa, N.X.Toshkenboev olib borgan. Qazilmalarning ayrimlarida madaniy qatlam yaxshi saqlanmagan. Topilmalar orasida bosh o'zaklar, qirg'ichlar, teshuvchi qurollar, paraqalardan ishlangan qurollar asosiy o'rinni egallaydi. Topilmalar Samarqand makoniga nisbatan qadimiyroqdir.

Ko'jamazgil qarorgohi – Samarqand shahridan 35 km g'arbiy–sharq tomonda Turkiston tog' tizmasining g'arbiy etaklarida joylashgan Ko'jamazgil degan joydan topilgan. Yodgorlikni 1969 yilda arxeologlar A.Asqarov va N.X.Toshkentboevlar topib, tadqiq qilishgan. Tadqiqot davomida makondan 200 dan ortiq tosh buyumlar yig'ib olingan. Topilmalar ichida gardishsimon tosh o'zaklar, paraqadan yasalgan pichoqsimon qurollar, qirg'ichlar, randalar, tosh siniqlari topilgan. U erda oxra qoldiqlari va gulxan izlari ham topilgan. Qarorgoh topilmalari Samarqand makoni topilmalariga o'xshaydi. Ikkala makonda ham qurollarni ishlash uslubida muste davri uslubi izlari saqlangan.

Ko'lbuloq makoni – qadimgi tosh davriga oid ko'p qatlamli yodgorlik bo'lib, uning yuqori 1,2,3 qatlamlaridan so'nggi paleolit davriga oid materiallar topilgan. U erdan gulxan, ko'mir qoldiqlari, tosh buyumlardan – nukleuslar, qirg'ichlar, sixchalar, tosh pichoqlar, tosh siniqlari va hayvon suyaklari topildi. Makondan eng ko'p miqdorda nukleuslar topilgan, chunki ibtidoiy odamlar nukleuslarni ajratib olishning yangi texnikasini kashf etganlar. Ilgaridagidek, paraqalarni tosh bolg'a bilan emas, balki tosh pona bilan ajratib olganlar. Bu bilan ular xohlagan shakldagi paraqani toshdan ajratib olish imkoniyatiga ega bo'lganlar. Qo'lbuloqdan topilgan tosh qurollar o'zining ishlanishi jihatidan Samarqand, Bo'zsuv va Tuyabo'g'iz makonlaridan topilgan so'nggi tosh davri qurollariga o'xshaydi. Arxeolog M.R.Qosimovning ta'kidlashicha, Toshkent vohasida ilmiy ahamiyati jihatidan Ko'lbuloqqa teng keladigan yodgorlik topilganicha yo'q.

2001-2002 yillar mobaynida Ko'lbuloq makonida qayta tadqiqot ishlari olib borildi va so'ngi paleolit dariga oid retushlangan mehnat qurollari, turli shakllardagi nukleuslar topildi.

Toshkent vohasidan so'nggi paleolit davriga oid Bo'zsuv Bo'zsuv II, Bo'zsuv VI, Tuyabo'g'iz II, III, IV, V, VI makonla ham topib o'rganilgan. Ulardan topilgan tosh buyumlar Ko'lbuloqda topilgan tosh buyumlariga o'xshaydi. Bular asosida arxeologl Toshkent vohasida ibtidoiy odamlar paleolit davrining barch bosqichlarida isteqomat qilib, bir–biri bilan yaqin aloqada bo'lganlar ovchilik xo'jaligi bilan shug'ullanganlar degan xulosaga kelishgan.

So'nggi paleolit davriga oid Fransiya, Ispaniya, Janubiy Italiy xududlaridan g'orlarga ishlangan rasmlar topilgan. Qoya tosh rasml o'sha davr odamlariining diniy e'tiqodi bilan bog'liq holda ishlanga Ba'zida rasmlar g'orlarning yorug' tushmaydigan joylariga, ya'ni 90 *m*.gacha bo'lgan joylaridan ham topilgan. Franciyaning Losel g'orida odam va hayvonlar tasviri qizil va sariq ranglar ishlangan. Angl-syu L'Anglandan esa, 35m kenglikda bizon, ot, tog' echkisi tabiiy hajm aks ettirilgan. Ularni uchta ayol kuzatib turibdi. Bu tasvirlar urib-o'yi yo'li bilan ishlangan. Ispaniyada Altamir g'oridan topilgan tasvirl butunlay o'zgacha bo'lib, qizil rang bilan ishlangan. Ramz ma'nolarga ega bo'lgan turli shakllar ham aks ettirilgan.

So'nggi paleolit davrida, mil.avv. 30-20 ming ilgari Shimoli Sharqiy Osiyo xududidagi ibtidoiy odamlar Bering bo'g'ozi orqa Alyaskaga kirib borib, Amerika xududlari bo'ylab tarqaladilar va o'zi xos madaniyatni yaratganlar.

Mavzuni mustahkamlovchi savollar:

1. Paleolit davrida O'zbekiston hududining tabiiy-geografik sharo qanday edi?
2. Paleolit davri bosqichlari haqida nima bilasiz?
3. Selungur Farg'ona vodiysidagi eng qadimgi ajdodlar manzilgo ekanligini isbotlang.
4. Diniy tasavvurlarning ilk ko'rinishlari haqida nima bilasiz?
5. Paleolit davri odamlari qanday mehnat qurollaridan foydala ganlar?
6. So'nggi paleolit davrida qanday yodgorliklar bo'lgan?
7. Ilk va o'rta paleolit davri yodgorliklari o'rtasidagi farqni aniqlang

Mavzuni mustahkamlashda quyidagi pedagogik texnologiya usulida foydalanish mumkin.

«Blis – so‘rov» usuli

«Blis-so‘rov» usulidan foydalanishning maqsadi: Talabalarda mantiqiy fikrlash, fan yuzasidan berilgan ma’lumotlar orasidan kerakligini ajrata olish qobiliyatini shakllantirish, o‘zgalar fikrini hurmat qilish va ularga o‘z fikrini o‘tkaza olish, boshqalar bilan hamfikr bo‘la olish kabi ko‘nikmalarni, tarixiy jarayon ketma–ketligini aniqlash orqali shakllantirish.

O‘tkazish texnologiyasi:

Ushbu texnologiya bir necha bosqichda o‘tkaziladi:

1. O‘qituvchi talabalarga ushbu mashg‘ulot, bir necha bosqichda o‘tkazilishi haqida tushuncha beradi. Har bir bosqichdagi vazifani bajarishga aniq vaqt berilishi va undan unumli foydalanishlari kerakligi haqida ogohlantiradi. Tarqatma materiallar tarqatib, talabalarga uni sinchiklab o‘rganish zarurligini aytadi.

2. Talabalar dastlab tarqatma materialdagi «Yakka baho» bo‘limiga o‘zining shaxsiy fikri asosida mantiqiy ketma–ketligini raqamlar bilan belgilab chiqadi. Unga 5 daqiqa ajratiladi.

3. Talabalarning yakka tartibdagi ishlari tugagach, o‘qituvchi ulardan 3 kishidan iborat kichik guruhlar tuzishini so‘raydi. Ular hamfikrlikda tarqatma materialdagi «Guruh bahosi» bo‘limiga raqamlar bilan belgilab chiqadilar. Unga 5 daqiqa ajratiladi.

4. Barcha kichik guruhlarda ishlar tugagach, o‘qituvchi harakatlar ketma-ketligi bo‘yicha to‘g‘ri javobni beradi va talabalar «To‘g‘ri javob» bo‘limiga raqamlarni yozib chiqadilar.

5. O‘qituvchi «To‘g‘ri javob» bo‘limida berilgan raqamlar bilan «Yakka baho» va «Guruh bahosi» bo‘limidagi raqamlarni solishtirib, katta-kichikligini ayirib, farqini chiqarib, «Yakka xato» va «Guruh xatosi» bo‘limlariga yozishlarini so‘raydi.

6. O‘qituvchi yakka va guruh xatolarining umumiy soni bo‘yicha tushuncha beradi va ularni alohida sharhlaydi.

7. Talabalar tarqatma materialda berilgan ballar asosida o‘z bahosini chiqaradilar va ular jurnalga qayd qilinadi.

8. Mashg‘ulot yakunlangach, o‘qituvchi mashg‘ulotni o‘tkazish jarayonida talabalarning va guruhlarning faoliyati to‘g‘risida o‘z fikrini bildiradi.

Arxeologik davrlashtirish
(«blis-so'rov» uslubi)

Guruh bahosi	Guruh xatosi	To'g'-ri javob	Yak-ka xato	Yakka baho	Davrlar nomi
					Mezolit
					Ilk temir davri
					Bronza
					O'rta asrlar
					Neolit
					Eneolit
					Antik
					Ashel
					Arxaik
					Olduvay

6-5 to'g'ri javob "qoniqarli"
8-7 to'g'ri javob "yaxshi"
9-10 to'g'ri javob "a'lo"

Yodda tuting! So'nggi paleolit davrida

- kromanon odam yashagan.
- urug'chilik va matriarxat tuzumi boshlangan.
- diniy tasavvurlar, irqlar vujudga kelgan.
- qoya tosh suratlari, haykaltaroshlik paydo bo'lgan.
- Mehnat qurollarini ishlashda retushlash qo'llanilgan.
- Pichoqlar paydo bo'lgan.
- Suyakdan garpun, igna, bigiz ishlaganlar.
- O'rta Osiyoda 30dan ortiq joydan makonlar topilgan.

4-§. Mezolit davri va uning bosqichlari.

Er yuzida muzliklarning chekinishi natijasida iqlim o'zgaradi. Bu esa, o'z navbatida ibtidoiy odamlarning turmush tarzida o'zgarishlarga olib keladi. Olimlar bu davrning o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olib, uni o'rta tosh davri, ya'ni mezolit davri deb belgilaganlar.

«Mezolit» so'zi yunoncha «mezos»–o'rta, «litos»–tosh so'zlardan kelib chiqqan bo'lib, miloddan avvalgi 12 ming yillikdan 7 ming yillikgacha davom etgan.

Mezolit davrida iqlimning o'zgarishi bilan hayvonot dunyosi ham o'zgaradi. Paleolit davridagi yirik hayvonlar yo'qolib, ular o'rniga tez chopar va mayda hayvonlar: arhar, muflon, tog' echkisi, tog'u, jayron, qulon, quyon, arslon, yo'lbars, bars, qoplon va boshqa hayvonlar paydo bo'ldi. Ularni ilgaridagidek ovlash ibtidoiy odam uchun murakkablik tug'dirdi. Natijada **o'q-yoy** ixtiro qilindi. Bu mezolit davrining eng katta yutug'i edi. O'q yoyning kashf etilishi xo'jalikda uning ahamiyatini oshirdi. Endi ibtidoiy ovchilar uzoqdan turib o'z o'ljasini nishonga olish imkoniyatiga ega bo'ldilar va oziq-ovqatga bo'lgan talabni qondira oldilar.

O'simliklar dunyosida ham issiqtalab o'simliklar salmog'i oshdi. Daryolarning sersuv bo'lishi baliqchilikning vujudga kelishiga va dastlabki qayiqlarning paydo bo'lishiga olib keldi. Bu esa ibtidoiy odamning turmush tarzini o'zgartirdi.

Ibtidoiy ovchilar hayvonlar (asosan bug'ular) izidan yurib, yangi–yangi erlarni o'zlashtirib bordilar. Shu sababli, mezolit davri odamlari keng hududlarga tarqalganlar. Mezolit davrida O'rta Osiyoning deyarli barcha hududlari yashash uchun qulay bo'lgan. Amudaryo bilan Sirdaryo oraliqlarida mezolit davriga oid yodgorliklar ko'p uchraydi.

Bu davr jamoasida diniy tasavvurlar ma'lum bir shaklga kirdi. Bu haqda mezolit davri mozorlari, qoyatosh rasmlari darak beradi. O'rta Osiyodagi mezolit davri yodgorliklaridan 3tasida – Qayla, Tutkaul, Machay makonlarida mozorlar topilgan. Ular mezolit davrining so'ngi bosqichiga taalluqli. Qayla g'orida 2 mozor o'rganilgan. Skeletlar chalqanchasiga yotqizilib, oyoqlari biroz bukilgan, ustiga oxra sepilgan. Yonlarida dengiz chig'anoqlaridan yasalgan taqinchoqlar topilgan. Bosh suyagi ustiga ham mayda tosh munchoqlar tizib chiqilgan. Boshqa mozorlarda ham shu holat kuzatilgan. Bularni barchasi narigi dunyoga ishonishni bildiradi.

Jahon arxeologiyasida mezolit davri 2 bosqichga: **Azil** va **Tardenuazga** bo'linadi. (3-jadval) Ular Fransiyadan topilgan makonlar nomlari bilan atalgan. Azil davri tosh qurollarining asosiy xususiyatlaridan biri – **mikrolit qurollar**ning yasalishidir (yunoncha mikros-kichik). Ular asosan o'q uchi vazifasini bajargan. Ularning ko'pchiligi tol bargiga o'xshash bo'lgan.

3-jadval

Mezolit davri va uning bosqichlari

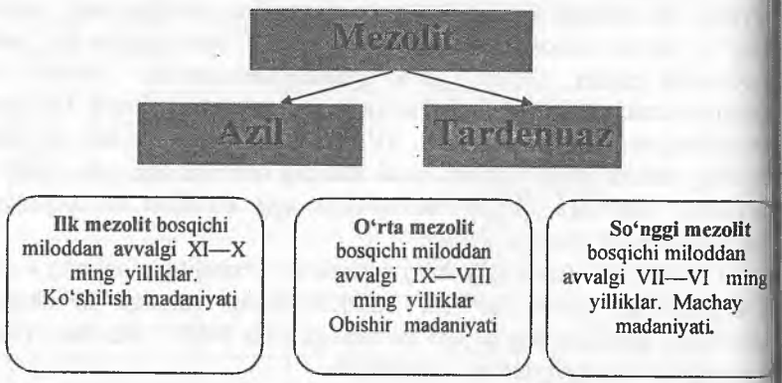

Tardenauz makonlarida mikrolit qurollar juda ko'p uchraydi. Ular juda mayda bo'lib, ba'zilari 1 sm ga etar etmas bo'lgan, 2 sm lilari esa kam uchraydi. Mikrolitlar turli xil geometrik shaklda bo'lgan (uchburchak, trapetsiya, romb). Ularning ishlatilishi haqida 2 xil fikr mavjud:

1) tayoq uchidagi yoriqqa tiqilgan va kamon o'qi yasalgan.

2) suyak yoki yog'och qurolllarga taqab o'tkir tig' hosil qilingan.

O'rta Osiyo mezoliti industriyasini o'rganish orqali olimlar ulardagi rivojlanish jihatlarini aniqladilar. Shu asosda ularni ilk, o'rta va so'nggi bosqichga bo'ldilar.

Ilk mezolit bosqichi yodgorliklarida mikrolit texnikasi endigina paydo bo'lgan. Bunday yodgorliklarda geometrik shakldagi (segment, trapetsiya, uchburchaksimon) tosh buyumlar kam uchraydi. Mikroparaqalar kam. Bu davr yodgorliklarida so'nggi paleolitga doir qirg'ichchalar, o'zaklar, paraqalar ko'p tarqalgan.

O'rta mezolit bosqichida geometrik shakldagi mikrolit qurollarning yirik va qalinroq turli tiplari paydo bo'ladi. Qirg'ichchalarning har xil shakldagilari vujudga keladi. Bunday qurollar ko'pincha tosh siniqlarining qirra tomonlariga va paraqalarning uchqir tomonlariga tig' chiqarish usuli bilan yasalgan, ularning hajmlari ancha kichiklashtirilib, takomillashtirilgan. O'zaklardan pichoqsimon uchirma ajratib olish texnikasi vujudga keladi. O'rta mezolit davri yodgorliklarining yana bir xususiyati qayroqtoshlardan yasalgan qurol va qirg'ichlarning borligidir.

So'nggi mezolit davrida mehnat qurollarining ko'pchilik turlari maydalashgan. Qalamsimon mitti o'zaklar soni ko'paygan. Tosh bigiz

paydo bo'lgan. Ikkala uchli tomonlari yo'nilgan shakldagi paraqalar va mikroparaqalar soni ko'payadi. Bu davr yodgorliklarida qurollarni yasash texnikasi murakkablasha boradi.

Bu bosqichlarga oid yodgorliklar quyidagi guruhlarga ajratilgan:

1. **Ilk mezolit** bosqichi miloddan avvalgi XI–X ming yilliklarni o'z ichiga oladi. Ko'shilish madaniyatida o'z aksini topgan.

2. **O'rta mezolit** bosqichi miloddan avvalgi IX–VIII ming yilliklar bo'lib, Obishir madaniyatida o'z aksini topgan.

3. **So'nggi mezolit** bosqichi miloddan avvalgi VII–VI ming yilliklar bo'lib, Machay madaniyatida o'z aksini topgan.

O'zbekistondagi mezolit davri yodgorliklarida prizma, konus, pona shaklidagi nukleuslar topilgan. Tosh paraqalari bir tomonlama kertma usulida o'tkirlangan. Qirg'ich qurollari tosh uchrindilardan va parchalardan ishlangan. Shuningdek, tog'li hududlarda nukleuslar qayroqtoshlardan bo'lgan.

O'zbekistonda ilk mezolit davriga oid manbalar XX asr boshlarida topilgan. Mezolit davrini sistemali o'rganishni A.P.Okladnikov boshlab bergan. Keyinchalik Katta va Kichik Balxash hududlarida ko'p qatlamli mezolit davriga oid yodgorliklar, Ustyurtda, Markaziy Farg'onada, Qizilqum, Pomirda mezolit yodgorliklari ko'plab topilgan.

A.M.Mandelshtam, X.Yu. Yusupov, Yu.A.Zadneprovskiy, O'.Islomov, Farg'onada, E. Bijanov, V.Yagodin, A.Vinogradov, G.Xodjaniyozovlar Ustyurtda tadqiqot ishlarini olib bordilar. Lekin O'zbekiston mezoliti boshqa davrlarga nisbatan kam o'rganilgan. O'.Islomov shu kunga qadar O'zbekiston hududida o'rganilgan yodgorliklarni uchta – Farg'ona, Toshkent va Surxandaryo territorial xususiyatlarga bo'ldi.

Qo'shilish makoni Toshkentning g'arbida qadimgi Bo'zsuv ariqlarining chap sohilidan topilgan. U erdan nukleuslar, mayda paraqachalar, qirg'ichlar topilgan. Qo'shilishning madaniy qatlamidan topilgan mazkur qurollar so'ngi tosh davri qurollariga nisbatan o'zining ancha rechamligi va qurol turlarining xilma–xilligi bilan ajralib turadi. Bu erdan topilgan nukleuslar va qirg'ichlar Farg'onadagi Obishir I, Y, Ashichiqo'l va Machaydan topilgan nukleuslar va qirg'ichlarga o'xshab ketadi. Lekin Qo'shilishdagi qurollar ancha qadimiy arxaik xususiyatga egadir. Qo'shilishdan topilgan qurollarda o'ziga xoslik ham bor, ya'ni bu erda geometrik shaklda yasalgan qurollar uchramaydi. Shuningdek, Qo'shilishda boshqa makonlarda bo'lgan pichoqsimon paraqalar topilgan emas. Qo'shilish qurollarining ba'zilari Yaqin va O'rta

Sharqdagi Shanidavr, Paligavr, Gari-Kamarbanddan topilgan qurol
ga o'xshab ketadi.

Farg'ona vodiysida va uning janubidagi tog'li hududla
mezolit davri makonlar ancha ko'p topilgan. Shular jumlasi
Farg'ona vodiysining janubidagi Qatron tog'idan topilgan Obis
I va Obishir V g'or–makonlarini kiritish mumkin. Ular milodd
avvalgi IX–VIII ming yilliklarga oiddir.

Obishir 1 g'or–makoni Haydarkon shaharchasidan 4-5 k
sharqda joylashgan. U erning madaniy qatlamlaridan mikrolitl
bigizlar, qirg'ichlar, pichoq qadamalari, nukleuslar topilgan. U
boshqa joylardan topilgan mezolit davri qurollariga o'xshaydi.

Obishir V g'or– makoni esa Obishir 1 dan 200 metrcha g'arb
joylashgan. U erda 3 ta madaniy qatlam aniqlangan. U erdan topilg
mehnat qurollarining ishlanish texnikasi Obishir 1 ga o'xshaydi.
erning quyi madaniy qatlamlaridan oq–qora va kul rang chaqmo
toshdan yasalgan mikrolitlar – paraqalar, pichoq qadamalari, qirg'ichl
keskichlar, teshgichlar, o'roq–randalar va turli shakldagi nukleus
topilgan. Shuningdek, bu erdan yovvoyi hayvonlarning parchalangan
sindirilgan suyaklari ham topilgan.

Keyingi yillarda Markaziy, Janubiy va Sharqiy Farg'ona erlarid
mezolit davri makonlari ko'plab topilgan. Markaziy Farg'onadan b
davriga oid 100ga yaqin joydan makonlar topilgan. Ulardan Itta
qal'a, Sho'rko'l, Achchiko'l, Yangiqadam, Bekobod, Zambor, Bosqun
lar diqqatga sazovordir. U erlardan har xil shaklda retushlangan
retushlanmagan nukleuslar, qirg'ichlar, paraqalar, mayda geometri
qurollar topilgan. Bu erda ko'proq mayda nukleuslar uchrab, yir
nukleuslar deyarli uchramaydi. Daryo toshlaridan olingan uchrindil
ham bor. Bu erdan topilgan mehnat qurollari qora, yashil, jigarran
chaqmoqtosh, slanec va boshqa toshlardan yasalgan. Bu yodgorlikl
ochiq joydagi makonlar bo'lib, madaniy qatlamlar yo'q. Tadqiqot
chilar fikricha, Markaziy Farg'onadagi ilk va so'nggi mezolit dav
makonlar o'sha vaqtning o'zidayoq tashlab ketilgach, buzila boshlagan
Hozirda bu joylar keng qum barxanlari ostida qolgan. Lekin mezolit v
neolit davrlarida bu erlarda ko'llar bo'lgan. Ibtidoiy odamlar shu ko
sohillarda yashaganlar. Termachilik, ovchilik, baliqchilik bilan shug'ul
langanlar.

Markaziy Farg'onada faqat tosh davri yodgorliklar mavjud. Boshq
davrlarga oid yodgorliklar va madaniy qatlamlar yuq.

Tadqiqotchilar Markaziy Farg'onadagi mezolit davri yodgorliklarini guruhini aniqlab, uning rivojlanishidagi ilk va so'nggi bosqichini ajratdilar. Ilk mezolit davri miloddan avvalgi IX—VII yilliklarga oid bo'lib, unga Iltak qal'a 2, Achchiqko'l 1,7, YAngi qadam 1,2 va Toypoq 1 makonlari kiradi.

Markaziy Farg'onaning so'nggi mezolit davri miloddan avvalgi VI va V yilliklarga mansub. Unga Achchiqko'l, Bekobod 3,4, Sho'rko'l 1, Mastyor 11, Zambar 2, Toypoq 3,5,7 va boshqa joy makonlarni kiritish mumkin.

Markaziy Farg'onadagi yashagan mezolit davri qabilalari xo'jalik yuritida ovchilik va termachilik bilan bir qatorda baliqchilik ham muhim rol o'ynagan. Bunga ularning ko'llar yoqasida istiqomat qilganliklari imkoniyat yaratgan.

Yuqoridagilardan shuni xulosa qilib aytish mumkinki, mezolit davrida Janubiy va Markaziy Farg'ona hududlarining qulay geografik joylari mazkur joylarda ibtidoiy kishilarning keng tarqalib yashashlari uchun imkoniyat yaratgan.

Machay g'or makoni mezolitning so'nggi bosqichiga oid yodgorlik bo'lib, u Hisor tizmasining Ketmonchopti tog'ining janubidan Machay daryosining o'ng sohilidan topilgan.

G'or makon ko'p qatlamli bo'lib, u erdan ko'p miqdorda tosh mehnat qurollari va oz miqdorda suyakdan yasalgan mehnat qurollaar ham topilgan. Suyak qurollar 15 nusxada bo'lib, ular bigiz, igna, so'zan va shilqalardir. G'orning madaniy qatlamlaridan jami 870ta toshdan yasalgan mehnat qurollari topilgan. Ular har xil shakldagi nukleuslar, ishlangan va retushlanmagan paraqa va paraqachalar, tosh pichoqlar, tosh qurollar, keskich, ushatgich toshlar, nayza va o'q uchlari, preformalar, sigmentlar va boshqa xil qurollar topilgan. Machay g'oridan topilgan qurollarning ishlanish texnikasi, katta kichikligi O'zbekistonning Vaxsh daryosi havzasidagi, Markaziy Farg'ona va Toshkent vohasidagi mezolit qurollariga ancha o'xshab ketadi. Lekin ularning o'ziga xos jihatlari ham bor.

Machay g'orining madaniy qatlamlaridan antropologik materiallar odam bosh suyaklari, tishi, jag'i va boshqa a'zolarining suyak qoldiqlari topilgan. Haligacha O'rta Osiyoning mezolit davriga oid yodgorliklaridan bunday topilmalar topilgani yo'q. Shu jihatdan Machaydan topilgan odam suyaklari juda katta amaliy va ilmiy ahamiyatga egadir. Tadqiqotlar natijasida kalla suyaklarining biri ayol kishiga, biri erkak kishiga va uchinchisi yosh bolaga mansub ekanligi

aniqlandi. Antropologik materiallarni chuqur o'rganish asosida, ularning qaysi irqqa mansub ekanligi aniqlandi. Ularning hammasi evropoid irqiga mansub deb topildi. Bu materiallar O'zbekistonning eng qadimgi aholisini, uning tashqi qiyofalarini aniqlashda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

G'orning madaniy qatlamlarini qazish jarayonida antropologik materiallar bilan bir qatorda xilma–xil hayvonlarning suyaklari – paleontologik materiallar ham topildi. Palezoolog B. Botirov Machay g'oridan 20 xildan ortiq hayvon suyaklarini topdi. Ular qizil bo'ri, tulki, bars, mo'ynali suvsar, quyon, jayra, olmaxon, dalasichqon, to'ng'iz, Buxoro bug'usi, ayiq, echki, toshbaqa va boshqa yovvoyi hayvonlarga mansub bo'lgan. Machayliklar asosan arhar va jayron ovlaganlar.

G'ordan hayvon suyaklarining topilishi bu erda yashagan mezolit davri kishilari ovchilik va termachilik shug'ullanganliklarini bildiradi. Tadqiqotlar g'orning mil.av. VII – VI ming yilliklarga mansub ekanligini ko'rsatdi.

Ayrtom yodgorligi janubiy O'zbekistondagi mezolit davri yodgorliklaridan biri hisoblanadi. U Termizdan 18 km sharqda, Amudaryoning o'ng sohilida joylashgan ko'p qatlamli yodgorlikdir. Bu erdan mezolit davriga oid tosh qurollar, nukleuslar, pichoqsimon paraqalar, uchrindilar, qirg'ichlar, teshgichlar, tosh parmalagichlar, o'q va nayza uchlari topilgan. Ular Obishir, Tutqovul, yodgorliklaridan topilgan tosh qurollariga o'xshab ketadi.

Qoyatoshlarga chizilgan rasmlar ibtidoiy odamlarning dunyoqarashi bilan bog'liq. **Qoyatosh rasmlari** O'zbekistonning tog'lik tumanlarida keng tarqalgan. Qoya toshlarga rasmlar ikki usulda chizilgan: 1- har xil bo'yoqlar (oxra) bilan, 2- urib – o'yish yo'li bilan. O'zbekistonda urib–o'yib chizish usuli bilan ishlagan rasmlar, ya'ni **petrogliflar** juda keng tarqalgan. Bo'yoqlar bilan ishlangan rasmlar juda kam uchraydi.

O'zbekistonda qoya tosh rasmlarini o'rganish ishi asosan XX asrning 30 yillaridan boshlangan. Bu sohada G.V.Partyonov, A.P.Okladnikov, J.Kabirov, X.Botirov, M.Xo'janazarov, Yu.Buryakov va boshqalarning xizmatlari kattadir.

O'zbekistondagi qoyatosh rasmlarining eng ajoyib namunalariga Zarautsoy, Sarmishsoy, Bironsoy, Qorachorvoqsoy, Ko'ksaroy, Ilonsoy, Teraklisoy, Tutlisoy, Sho'rbuloqsoy, Xo'jakent va boshqalarni kiritish mumkin. Ular jami 100 dan ortiq joydan topilgan.

Mazkur joylardagi qoyatosh suratlarda turli hayvonlarning tasvirlari, odamlarning harakatlari, ov manzaralari aks etgan. Ko'pincha bu tasvirlarda o'sha davr odamlarining diniy qarashlari bilan bog'liq tushunchalar aks etgan. O'zbekiston hududidan topilgan eng mashhur yodgorlik Zarautsoy yodgorligi bo'lib, unda buqa va echkilarni ovlash manzarasi aks etgan. Tadqiqotchilar fikricha, bu yodgorlik mezolit va neolit davrlariga, ya'ni mil.avv. VIII-IV ming yilliklarga mansubdir.

Qoyatoshlarga ishlangan tasvirlar arxeologik yodgorliklarning bir turi sifatida ajdodlarimiz madaniyati tarixini o'rganishda juda muhim ahamiyat kasb etadi. Qoyatosh rasmlari orqali qadimgi davr kishilarining xo'jalik hayoti haqida, hayvonlarni ov qilish, qo'lga o'rgatish va xonakilashtirish, chorvachilikning vujudga kelishi, uning turlari haqida ma'lumotga ega bo'lish mumkin. Shuningdek, qoyatosh rasmlari qadimgi ota–bobolarimizning g'oyaviy qarashlari va diniy e'tiqodini o'rganishda juda muhim tarixiy manba hisoblanadi.

O'zbekiston hududida mezolit davri jamoasi geografik sharoiti qulay bo'lgan dasht, tekisliklar, ko'l, daryo sohillarida, tog'li hududlarda yashab, ovchilik, baliqchilik, termachilik bilan shug'ullaganlar. Paleolit davrga nisbatan bu davrda tosh qurollarini ishlash texnikasi takomillashgan, qurollarining turlar ko'paygan, sifati yaxshilangan. Bu esa xo'jalikning rivojlanishiga va odamlar tafakkurining o'sishiga olib kelgan. Bu hol ibtidoiy jamoa tuzumining keyingi rivoji uchun asos yaratib bergan.

Mavzuni mustahkamlovchi savollar:

1. Mezolit davrida iqlimning o'zgarishi insonlar hayotiga qanday ta'sir ko'rsatdi?
2. Qanday mehnat qurollari paydo bo'ldi?
3. Ko'shilish makonining o'ziga xos tomonlarining tushuntirib bering?
4. Farg'onadan qanday makonlar topilgan?
5. Machay g'or makoni topilmalarining ahamiyatini tushuntiring?
6. Mezolit davri yutuqlari nimalardan iborat?
7. Obishir makoni haqida ma'lumot bering?

Mavzuni mustahkamlashda quyidagi pedagogik texnologiya usulidan foydalanish mumkin.

Charxpalak texnologiyasi. Maqsad: talabalarni dars jarayonida mantiqiy fikrlash, o'z fikrlarini mustaqil ravishda bayon eta olish,

o‘zlarini baholash hamda yakka va guruhlarda ishlashga, boshqalar fikriga hurmat bilan qarashga, ko‘p fikrlardan kerakligini tanlab olishga o‘rgatish.

O‘tkazish texnologiyasi:

1. Talabalar (sharoitga qarab) guruhlarga ajratiladi.
2. O‘qituvchi mashg‘ulotni o‘tkazish qoidalarini tanishtiradi.
3. Tarqatma materiallar guruh a’zolariga tarqatiladi.
4. Dastlab guruh a’zolari yakka tartibda berilgan vazifani ishlab chiqishadi va tarqatma materialning o‘ng tomoniga o‘z belgisini yoki ismi familiyasini yozadi. Talaba to‘g‘ri deb bilgan javobini + belgisi bilan ruchkada belgilab chiqadi. 10 daqiqa ajratiladi.
5. Bajarilgan vazifa boshqa guruh a’zolari bilan almashtiriladi. Ular ham tarqatma materialning chap tomoninga o‘zining belgisi yoki ismini yozib, qaytadan **x** belgisi bilan to‘g‘ri javobini belgilaydilar. Unga 5 daqiqa ajratiladi.
6. Tuzatilgan, o‘zgartirilgan materiallarni yana bir marta guruhlar bo‘yicha almashtirish mumkin (guruhlar soniga qarab).
7. Oxirgi almashishdan so‘ng har bir guruh a’zosi o‘zlari ilk bor to‘latgan materialni tanlab oladilar va unda belgilangan javoblar taqqoslanadi va tahlil qiladilar.
8. O‘qituvchi tarqatma materialda berilgan to‘g‘ri javobni o‘qiydi va talabalar ularni o‘z javoblari bilan solishtirib boradilar.
9. Har bir talaba to‘g‘ri javob bilan belgilangan javoblar o‘rtasidagi farqni aniqlab, to‘plagan balini xisoblab, o‘zini o‘zi baholaydi.
10. Talabalarning baholari sinf jurnaligi qayd qilinadi va mashg‘ulot to‘g‘risida o‘qituvchi o‘z fikr va mulohazalarini bildiradi.

Qadimgi manzilgohlarning qaysi davrga oidligini aniqlang (Charxpalak texnologiyasi)

№	Manzilgohlar-ning nomi	Ilk paleolit	O‘rta paleolit	So‘nggi paleolit	Ilk mezo-lit	So‘ng-gi mezolit
1	Selo‘ngir					
2	Qo‘tirbuloq					
3	Siyobcha					
4	Xo‘jamazgil					
5	Teshiktosh					
6	So‘x					
7	Obiraxmat					

8	Uchtut					
9	Machay					
10	Ittakqal'a					
11	Obishir					
12	Xo'jakent					
13	Sho'rko'l					
14	Qayla					
15	Ko'shilish					
16	Machay					
17	Bo'zsuv					
18	Zarautsoy					
19	Takalisoy					
20	Samarqand					

9-12 to'g'ri javob "qoniqarli"
13-16 to'g'ri javob "yaxshi"
17-20 to'g'ri javob "a'lo"

Yodda tuting!

- Miloddan avvalgi 12 ming yillikdan 7 ming yillikkacha davom qiladi.
- O'q-yoy ixtiro qilingan
- Baliqchilik vujudga kelgan
- Qayiqlar ixtiro qilingan
- Tosh bigiz paydo paydo bo'lgan
- O'zbekistonda mezolitning 3 bosqichi aniqlangan
- Mikrolit qurollari vujudga kelgan.
- Odamlar ko'chmanchi hayot kechirganlar
- O'zbekistonda petrogliflar keng tarqalgan

Mavzular bo'yicha test variantlari

1–variant

1. «Arxeologiya» so'zi dastlab qaerda ishlatilgan?

A) Misrda
B) Fransiyada
V) Gretsiyada
G) Italiyada

2.O'zbekiston arxeologiyasida davrlashtirish masalalariga kimlar yangilik kiritdi?

A) S.P.Tolstov, A.Asqarov
B) V.M.Masson, S.P.Tolstov
V) A.P. Okladnikov,K.A.Kraxmal
G) O'.Islomov, K.A.Kraxmal

3. Arxeologik davrlashtirish nimaga asoslanadi?

A) Mulk shakliga
B) Xo'jalik shakliga
V) Mehnat qurollari turiga
G) To'g'ri javob yo'q

III BOB. NEOLIT, ENEOLIT, BRONZA VA ILK TEMIR DAVRI MADANIYATLARI

1-§. Neolit davri madaniyati

Jamiyat taraqqiyotidagi keyingi davr neolit deb nom olgan. U yunoncha «neo»–yangi, «litos»–tosh, ya'ni yangi tosh davri degan ma'noni beradi. Bu davr uzoq davom etgan tosh davrining yakunlovchi bosqichi bo'lganligi uchun shu nom bilan atalgan. Bu tushunchani fanga ingliz arxeologi D.Lebbok 1865 yilda kiritgan. O'rta Osiyoda neolit davri xronologik jihatdan **miloddan avvalgi VI–IV ming yilliklarni** o'z ichiga oladi. Neolit Yaqin Sharqda mil.avv. 8-7 ming yilliklar, Zakavkazeda mil.avv. 6-5 ming yilliklar, Evropada mil.avv. 7-1 ming yilliklarda davom etgan. Mezoamerikada mil.avv. 5-1,5 yillikdan – milodiy 10-12 asrlaragcha davom etgan. Avstraliya, Okeaniyaning tub aholisida, Janubiy Amerikanig ba'zi qabilalarida, Afrikada, tropik Osiyoning ba'zi qismlarida bu madaniyat milodiy 20 asrlargacha ham saqlanib qolgan.

Neolit davrida jamiyatlar har xil taraqqiyot darajalarida bo'lganlar. Ba'zi mintaqalarda dehqonchilik va chorvachilik vujudga kelgan, ba'zi urug' jamoalar ovchilik va termachilik bilan shug'ullanganlar.

Neolit davrida ibtidoiy qabilalar o'troq turmush tarziga o'tganlar. Doimiy erto'la, loy, guvaladan qurilgan kulbalarda yashaganlar. O'troq turmush tarzi janubiy hududlarda dehqonchilikning kelib chiqishiga, cho'l mintaqalarda esa, o'troq ovchilik xo'jaligining qaror topishiga olib kelgan. Keyinchalik ovchilik xo'jaligi zamirida chorvachilik paydo bo'ladi.

Neolit davrining eng katta yutug'i ham **dehqonchilik va chorvachilikning vujudga kelishi** edi. Ko'pchilik olimlar bu kashfiyotning insonlar hayotidagi ahamiyatini inobatga olib, neolit davri inqilobi deb baho beradilar. Ibtidoiy odamlarning o'zlashtiruvchi xo'jalikdan **ishlab chiqaruvchi xo'jalik**ka o'tishdi. Bu uzoq va mashaqqatli davom etgan jarayon bo'lgan. Termachilikning zamirida dehqonchilik yotgan, ovchilikning zamirida esa, chorvachilik yotgan. Tadqiqotchilar fikricha, dehqonchilik va chorvachilikning paydo bo'lishiga ayollarning mehnati va sinchkovligi sabab bo'lgan.

Neolit davrida toshni ishlash texnikasida yangi usullar–**silliqlash, pardozlash, arralash va parmalash** usullari ixtiro etiladi. Bu esa ibtidoiiy ishlab chiqaruvchi kuchlarni yanada tezroq rivojlanishiga olib keldi. Bu usullar hamma qurollarga nisbatan qo'llanilmagan. O'tkir tig' beruvchi qurollar yasashda kertma va yorma uslubidan foydalanganlar.

Ilk neolit davrida **makrolit qurollar** keng tarqalgan. Ular og'ir katta hajmdagi chaqmoqtoshdan ishlangan qurollar bo'lgan. Qurollar qumtosh taxtada silliqlangan. Tosh taxta tayanch vazifasini o'tagan. Qurollar ho'l kvars qumi bilan uzoq vaqt ishqalash jarayonida silliqlangan. Silliqlangan tosh qurollar neolit oxiriga kelib parmalangan. **Parmalashda** suyak parma vazifasini bajargan. Suyak parmani qalqon ipiga o'rab aylantirganlar, unda suyakning uchiga nam qum sepib turilgan. Parmalangan qurolga **dasta o'rnatish** mumkin bo'lgan.

Neolit davrida qurollarning turi ko'paygan: tosh boltalar, ponalar, tosh teshalar, iskanalar, og'ir cho'qmorlar paydo bo'lgan. Tosh boltalar neolit davrida barcha og'ir yumushlarni bajargan. Uning xo'jalikdagi ahamiyati katta bo'lgan, shuni e'tiborga olib, ba'zi olimlar bu davrni **«boltalar asri»** deb atashni ham taklif qilishgan.

Neolit davri jamoalarida mehnat qurollarini takomillashtirish bilan bir qatorda hunarmandchilikning bir qator tarmoqlari– **kulolchilik, to'quvchilik, zargarlik** kabi sohalari ixtiro qilindi.

Paleolit, mezolit davrlarida idishlar yog'ochdan yoki novdadan yasalgan bo'lsa, neolitning rivojlangan bosqichiga kelib, dag'al, chala kuydirilgan sopol buyumlar ishlab chiqarila boshlandi. Ularning tagi tuxumsimon bo'lib, shakli neolit davri odamlarining ko'l yoqalarida, qumloqlardagi chaylalarda yashaganliklari bois shunday bo'lgan, ya'ni sopol idishlar ko'l yoqasidagi qum ustiga o'rnatilgan va ularni toshdan terilgan o'choqlarga qo'yish ham qulay bo'lgan. So'nggi neolit davriga kelib sopol buyum shakli o'zgaradi. Tuvaksimon - osti yassi va tekis idishlar paydo bo'ladi, maydalashadi. Idishlar loy lentalar asosida qo'lda ishlangan. Idishlar naqshi ham oddiydan murakkabga o'zgarib boradi. Idishlar bir yarusli xumdonlarda pishirilgan. Lekin idishlar qo'pol, mo'rt bo'lgan.

To'qimachilik hunarmanchilikning vujudga kelishi ham neolit davrining buyuk kashfiyoti hisoblanadi. Neolit davri odamlari hayvon yungi va o'simlik tolasidan mato to'qishni o'rganganlar. Shuningdek, yigirilgan ipdan baliq to'ri ham to'qilgan. Bu esa

baliq ovlash ahamiyatini keskin ravishda oshirib yuborgan. Bunga suvda suzuvchi qayiqlarning yaratilishi ham imkon bergan.

Neolit davri yutuqlaridan yana biri ona urug'i doirasida juft oilaning vujudga kelishi bo'lib, u urug' ichida oilaviy munosabatlarning izga tushishiga olib keldi va jamiyat taraqqiyotini yanada olg'a siljitdi.

O'rta Osiyoda neolit davri jamoasi rivojlanishining 2 xil ko'rinishi mavjud bo'lgan: 1. Janubiy—g'arbiy hududlarida, hozirgi Turkmanistonning Kopetdog' tog'i oldi daryo xavzvlarida ilk dehqonchilik madaniyati shakllangan. 2. Markaziy va shimoliy hududlarida esa, neolit davri jamoalari ovchilik va baliqchilik xo'jaligi bilan shug'ullanganlar. Mintaqalararo rivojlanishning o'ziga xos jihatlari tabiiy–iqlim sharoitidan kelib chiqqan. Shuningdek, O'rta Osiyoda neolit davri yodgorliklarini bir necha yirik territorial–xo'jalik shakllarga ajratilgan: masalan, Joytun madaniyati, Kaltaminor madaniyati, Hisor madaniyati va Sazag'on madaniyati shular jumlasidandir.

Joytun madaniyati O'rta Osiyoning janubiy–g'arbiy hududida **ilk dehqonchilik** bilan shug'ullangan qabilalar yodgorligidir. Uning izlari faqat Turkmanistonning janubiy–g'arbiy hududlaridan topilgan. Olimlar uni miloddan avvalgi VI ming yilliklar oxiri V ming yilliklar boshlariga oid deb hisoblashadi. Uni B.A.Kuftin, V.M.Masson, D.Durdiev, O.Berdievlar tadqiq qilgan. Joytun madaniyatiga Bami, To'g'oloqtepa, Chag'illitepa, Munchoqlitepa, Cho'pontepa, Joytun, Nayzatepa kabi bir qator ibtidoiy dehqonlarning manzilgohlari kiradi. Joytun qishlog'ida uch qurilish bosqichi aniqlangan. Unda uylar to'rtburchak shaklida qurilib, devorlari guvaladan ishlangan va somon bilan suvalgan. Uylarning yonida xo'jalik xonalari - omborxona, saroy va o'ralar ham bo'lgan. Joytun uylari devorining qalinligi 30 sm ni tashkil etgan. Har bir uyda (xonadonda) 5-6 kishidan iborat oila yashagan, deb taxmin qilinadi. Hammasi bo'lib, Joytunda 30 ga yaqin uy-joy komplekslari lgan, ularda 150-180 kishi istiqomat qilgan.

Uyning ichki o'ng tomonida katta to'g'ri burchakli o'choq mavjud bo'lib, u loydan (guvala) qurilgan. Tosh qurollari asosan chaqmoqtoshdan ishlangan. Prizma va konussimon nukleuslar ko'plab topilgan. Geometrik shakldagi mikrolitlarning keng tarqalishi Joytun madaniyatining muhim xususiyati hisoblanadi. Ulardan qadama tig' sifatida foydalanishgan.

Joytunliklar kulolchilik buyumlarini qo'lda yasaganlar va geometrik naqshlar bilan bezaganlar. Ilk Joytun madaniyatida bezakli sopol idishlar kam uchraydi. Bezakli idishlar ko'proq qizil rang bilan ishlangan. Ilk

Joytun sopol idishlarida to'lqinsimon chiziqlar uchrasa, so'nggi Joytun sopol idishlarida to'rsimon chiziqlar asosiy o'rinni egallaydi.

Bu erdan hayvon va odam gavdasi tasvirlangan haykalchalar, munchoq, shaxmat donalari topilgan. Haykalchalardan ko'proq echki, qo'y haykallari uchraydi. Haykalchalar urug'ning sig'inadigan buyumi deb taxmin qilinadi.

Cho'pontepa qishlog'idan bir necha qabrlar topib o'rganilgan. Qabrlardan g'ujanak holda yon tomoniga yotqizilgan va ustiga qizil oxra sepilgan odamlarning suyaklari topilgan. Bu qabrlar neolitning eng so'nggi bosqichiga tegishlidir.

Joytun madaniyati yodgorliklaridan topilgan moddiy manbalar ularning dehqonchilik bilan birga, chorvachilik, ovchilik bilan ham shug'ullanib, o'z davrining katta yutuqlarini qo'lga kiritganligini ko'rsatdi.

Hisor madaniyati tog'li mintaqalarda yashab, asosan hayvon ovchiligi bilan shug'ullagan qabilalar madaniyatidir. U Tojikistonning tog'li mintaqalarida keng tarqalgan. Ularning izlari 300 dan ortiq joydan topilgan. Bu madaniyatga oid dastlabki yodgorlik Dushanbe shahri yaqinidagi Hisor vodiysidan topilganligi sababli Hisor madaniyati nomini olgan.

Hisor madaniyatining harakterli tomoni, uning aholisi qayroqtosh tosh qurollariga o'ziga xos ishlov berishgan. Uning ishlanish uslubi o'rta paleolit davridagiga o'xshaydi. Sopol idishlar qo'lda ishlanib, geometrik naqsh berilgan.

Arxeologlar Tutkovul makonidan yarim erto'la shakldagi uy qoldig'ini va 4 ta qabrni topib o'rganganlar. Jasadlar g'ujanak holda yotqizilib, oyoq–qo'llari bog'langan holda ko'milgan. Bu mozorlar Hisor madaniyatining so'nggi bosqichiga tegishlidir.

Xuddi shu davrda O'rta Osiyoning shimoliy va markaziy hududlarida ovchilik, baliqchilik va termachilik bilan shug'ullangan neolit davri jamoalari istiqomat qilganlar. Bunday yodgorlik XX asrning 30–40 yillarida S.P.Tolstov tomonidan Amudaryoning quyi havzasida topilgan va fanga **Kaltaminor madaniyati** nomi bilan kiritilgan. Yodgorlik Amudaryoning Oqchadaryo o'zanidan chiqqan qadimgi Kaltaminor kanali etaklaridan topilgani uchun shu nom berilgan.

Kaltaminor madaniyati O'rta Osiyoning g'arbiy va shimoli–g'arbiy tomonidagi erlarida keng tarqalgan. Uning shimoli–g'arbiy chegarasi Ural daryosining o'rta va quyi oqimlarigacha, g'arbiy chegarasi Kaspiy dengizigacha borib taqalgan. Janubda Qoraqum va Qizilqum

etaklarigacha, sharqda esa, Orol dengizining shimoliy, sharqiy va janubiy tomonidagi quyi Sirdaryogacha borib taqaladi. Qizilqum va Ustyurtning katta territoriyasida ham Kaltaminor madaniyati ancha keng tarqalgan.

Kaltaminor madaniyatini o'rganish jarayonida olimlar uning rivojlanish bosqichlarini aniqladilar – Daryolisoy (mil.avv. YI–IY ming yilliklarga oid), Jonbos (mil.avv. IY–III ming yilliklarga oid) va Saksovul (mil.avv. III ming yillik oxiri –II ming yillik boshlariga oid).

Oqchadaryo havzasidan ko'plab kaltaminor madaniyatiga oid yodgorliklar topilgan. Ularning 3-4 ta manzilgohining madaniy qatlami buzilmasdan saqlanib qolgan. Bular Jonbas-4, Qavat-7, Tolstov manzilgohi, Tumek Kichidjik qabristonidir.

Daryolisoy yodgorliklari qadimgi Zarafshon daryosining eng qadimgi o'zanlardan biri – Daryolisoy bo'ylaridan topilgan makonlar hisoblanadi. Daryolisoy sohillaridan ilk neolit davriga oid qirg'ichlar, tarashlagichlar, paraqalar va trapetsiyalar topilgan. Bu erdan boshqa joylarga xos bo'lmagan o'ziga xos shoxdor trapetsiyalar topildi. Makondan naqshli sodda sopol idishlarining parchalari ham topilgan. Neolit davri odamlari daryo sohilida makon qilib, baliqchilik, ovchilik bilan shug'ullanganlar.

Neolit davri yodgorliklari Qizilqumning Chinkeldi, Echkilisoy, Xo'ja Gumbaz, Qoraqat degan joylardan ham topilgan. U joylardan topilgan arxeologik manbalar Daryolisoy topilmalariga o'xshash bo'lganligi sababli uni Daryolisoy tipidagi ilk neolit davri yodgorliklari qatoriga kiritadilar.

Jonbos–4 makoni Oqchadaryo qirg'oqlaridan topilgan. Uni S.P.Tolstov rahbarligidagi Xorazm arxeologik ekspeditsiyasi a'zolari o'rgangan. Makondan chaqmoqtoshdan yasalgan mehnat qurollari, sopol parchalari, hayvon va baliq suyaklari bilan birga katta chayla qoldig'i ham topilgan. Chaylada neolit davrida yong'in bo'lganligi aniqlangan. U qalin loyqa ostida qolgan.

Chayla yarim erto'la shaklida bo'lib, uning maydoni 290kv.m (24m x 17m) bo'lgan. U yog'och ustun, sinchlar bilan ko'tarilgan. Uning tomiga ko'ndalang yog'ochlar tashlanib, usti qamish bilan yopilgan. Chayla sathining ko'p joylaridan katta–kichik chuqurchalar topilgan. Bu ustun va sinchlar o'rnatilgan chuqurchalar bo'lgan. Chayla o'rtasida katta markaziy o'choq qoldig'i, uning atroflaridan esa, 100ga yaqin mayda o'choqlar qoldig'i, chayla atrofidan esa kul, kuygan qamish va yog'och qoldiqlari topilgan. S.P.Tolstov hisobiga ko'ra, bu erda 120–125 odam yashagan. Jonbos–4 katta urug' jamoaning makoni bo'lgan.

Jonbos–4 makonidan so'nggi neolit davriga xos nukleuslar, nayza paykonlari, qirg'ich, o'q uchlari va tosh qurollar topilgan.

Makonning madaniy qatlamidan baliq, yovvoyi cho'chqa, qirg'ovul, o'rdak, g'oz tuxumlari po'choqlari, jiyda danaklari ham topilgan. Topilgan suyaklarning 86% baliqlarning suyaklari bo'lib chiqqan. U erdan sopol idishlarning parchalari ham topilgan bo'lib, ular tuxumsimon shaklda, osti yassi bo'lib, sopol idishlarning sirti ilon izi, archa bargi singari, romb, uchburchak, to'lqinsimon geometrik naqshlar berilgan. Kaltaminorliklar sopol idishlarini o'ziga xos tarzda yasaganlar. Ular qopga o'xshash narsaga qum solib, atrofini loy bilan shuvab chiqqanlar va quritilgan. Keyin er tandiriga o'xshash xumdonga bir nechtasi terilib, olov yoqilgan va xumdon og'zi bekitilgan. Katta haroratda olov yonib, idish ichida iz qoldirgan. Shu sabab sopol buyumlari tuxumsimon shaklda bo'lgan, lekin idish ichi pishmasdan qolgan. Sopol loyiga yantoq yoki qamishning toza kuli solingan. Sopol qozonlarga esa maydalangan toshlar qo'shilgan.

Jonbos-4 atrofidagi taqirlardan neolit davriga oid ikkita qabr topilgan. Marhumlar g'ujanak holda, ya'ni oyoq–qo'llarini bukib, ko'milgan. Qabrlarning har xil joylaridan turli taqinchoqlar, chaqmoqtosh qurollar, sopol idishlar siniqlari va qizil bo'yoq qoldiqlari topilgan. Bu topilmalar kaltaminor madaniyatiga xos edi.

Tolstov manzilgohini A.V.Vinogradov Jonbos–4 makoniga yaqin joydan topgan va ustozi S.P.Tolstov sharafiga «Tolstov manzilgohi» nomini bergan. Tadqiqotlar natijasida makonning rivojlangan neolit davriga to'g'ri kelishi va mil.avv. IVming yilliklarga oid ekanligi aniqlandi.

Makondan ikkita xona qoldig'i topilgan bo'lib, ulardan birining maydoni 110–120kv.m. Xonaning konussimon tomi avval qamish, so'ngra daraxt qobig'i bilan yopilgan. Xonadan ustun qoldiqlari va o'choq izlari aniqlandi. Makondan chaqmoqtoshdan ishlangan mikrolit qurollar, kamon o'q uchlari, turli xil suyak qurollar – garpunlar, qarmoqlar, ignasimon uchli qurollar, ignalar, silliqlanib ishlangan boltachalar, tosh va sopollarni silliqlaydigan asboblar, chig'anoqlardan, parranda suyaklari va feruza toshdan yasalgan taqinchoqlar topilgan. Shuningdek, qora–qizg'ish va oq rangdagi bo'yoqlar bilan bo'yalgan turli naqshlar bilan bezatilgan sopol buyumlarning parchalari topilgan. Tolstov manzilgohidagi tosh qurollarning Darvozaqir I, II va Katta Tuzkon makonlaridagi qurollar bilan o'xshash tomonlari aniqlangan.

Tolstov manzilgohidan topilgan ashyolar Kaltaminor madaniyatining o'ziga xos xususiyatlarini yanada oydinlashtirdi. Jumladan, Kaltaminor

xo'jaligining asosini baliqchilik tashkil qilgan. Baliq ovida to'rdan, suyak garpunlardan, tosh sanchqidan va qarmoqlardan keng foydalanganlar. Ularning namunalari Kaltaminor madaniyati yodgorliklarida ko'plab uchraydi. Xo'jalikda hayvon ovi ham muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Ular asosan, yovvoyi cho'chqa, buxoro ohusi, jayron, qulon, sayg'oq va boshqa hayvonlarni ovlaganlar. Ovda ular o'q–yoydan keng foydalanganlar. Xo'jalikda pardozlangan tosh boltalar va teshalardan foydalanishgan. Aholisi to'qimachilik bilan ham shug'ullanib, o'zlari uchun kiyim–kechak va baliqlar uchun to'r to'qishgan. Xo'jaligining uchinchi tarmog'i termachilik bo'lgan. Yodgorliklarda yovvoyi jiyda danagi ko'plab topilgan.

Sirdaryoning pastki oqimida so'nggi neolit davriga oid ko'pgina makonlar tadqiq qilindi. Shulardan Saksovul va Shulqum qarorgohlaridan katta material olingan. Bu erdagi ibtidoiy jamoalar ko'pincha qirg'ich qurollarini tosh siniqlaridan yasaganlar. Sopol idishlarning turli shakllari mavjud. Ular tuxumsimon shaklda bo'lib, tagi tekis ishlangan va qisman naqshlangan.

Kaltaminor madaniyatining ijtimoyi rivojlanishida matriarxat davri bo'lib, juft oilalar shakllagan edi. Bundan Jonbos–4 makonidan topilgan 100 ga yaqin mayda o'choqlar darak beradi. Shuningdek, kaltaminorliklar o'z faoliyatlarida tabiatga butunlay qaram edilar. Ular yashash joylari– kulbalarini daryo va ko'l buylarida qurganlar. Daryolar o'z o'zanini o'zgartirishi bilan ular ham o'z manzilgohlarini o'zgartirganlar.

Hozirgi kunda Kaltaminor madaniyati izlari Sirdaryoning quyi oqimi, Qizilqumning ichki hududlari va Zarafshonning quyi havzalarida topilgan.

Tumek–kichidjik qabrstoni – so'ngi neolit davriga oid muhim yodgorlik bo'lib, u 1972 yilda Amudaryoning quyi oqimidan topilgan. U erda tadqiqotlar 1973–1974 yillarda olib borildi. Qazishmalar vaqtida 27 ta qabr ochib o'rganildi. Qabrga dafn etilganlar chalqanchasiga yotqizilgan, boshlari esa, asosan, shimoli–sharqqa qaratib qo'yilgan va kiyim boshlari bilan ko'milgan. Skletlar ustida taqinchoqlar saqlanib qolgan. Tosh qurollar va sopol buyumlarning parchalari qo'yilgan. Qabrdagi suyaklarda qizil rang izlar mavjud. Bu ularning diniy e'tiqodlari bilan bog'liq bo'lgan.

Tadqiqotlar natijasida neolit davrida Zarafshon daryosining beshta tarmog'i Amudaryoga qo'shilganligi aniqlandi. Mazkur tarmoqlar Qizilqum hududida katta, kichik ko'llarni hosil qilgan. Zarafshon daryosining yirik tarmog'i Moxandaryo bo'lib, uning ham oqimida

ko'llar shakllangan. Bugungi kunda ular sho'rlanib, xalq orasida Katta tuzkon, Kichik tuzkon deb atalib kelinadi. Shu qadimgi ko'l yoqalarida neolit davri aholisi iste'qomat qilgan. 1950 yillarda Ya.G'.G'ulomov Moxandaryo bo'ylab arxeologik qidiruv ishlarini olib bordi. 1960 yillarda esa bu hududda A.Asqarov bilan O'.Islomovlar tadqiqot ishlarini olib borib, 100 dan ortiq neolit davri manzilgohlarini topdilar.

Ular bir–biriga juda yaqin masofada joylashgan. Bu joylardan qirg'ichlar, pichoqlar, o'roq–randalar, nayza uchlari, o'roqlar, parma, teshkichlar, yorg'uchoq, qayroqtosh, bolta va boshqa buyumlar topilgan. Tosh qurollardan tashqari bu erdan, taqinchoqlar, munchoqlar, sopol idishlari topilgan. Sopol idishlarning katta– kichikligi, bezagi har xil bo'lib, og'zi kengroq, osti dumaloq shaklda bo'lgan. Lekin bu erda suyakdan qurollar topilmagan. Uning ko'plari mavsumiy manzilgohlar bo'lib, madaniy qatlamlar etarli saqlanib qolmagan. Faqatgina Darvozaqir manzilgohida madaniy qatlam yaxshi saqlangan.

Darvozaqir I makoni Buxoro viloyatining Qorako'l shaharchasidan 40–45 km shimoli–g'arbidagi Katta Tuzkon ko'lidan 600–700 metr masofada joylashgan. U erda 3ta madaniy qatlam topilgan bo'lib, yuqori qatlami buzilib ketgan. Lekin undan ancha boy materiallar tosh mehnat qurollari – silliqlangan tosh boltalar, qirg'ich, teshgich, o'roq–randa, parma topilgan. Ikkinchi qatlamdan esa gulxan qoldiqlari va oz miqdorda qurollar topilgan. Uchinchi qatlamdan esa, o'choqlar va turar joy qoldiqlari, silliqlangan tosh bolta, boshqa xil tosh qurollar, to'lqinli chiziqlar bilan bezatilgan sopol buyumlar va hayvon suyaklari qoldiqlari topilgan.

Darvozaqir madaniy yodgorliklariga o'xshash buyumlar Qashqadaryoning quyi oqimidan Qumsulton va Poykent pasttekisliklaridan ham topilgan. Poykent makonlaridan tosh bolta, qirg'ich, teshkich, o'roq qadamalar va sopol idishlarning siniqlari topilgan. Tadqiqot natijasida ularning mil.avv. IY–III ming yilliklarga mansubligi aniqlandi.

Neolit davrining **Sazag'on madaniyati makonlari** (Sazag'on 1,2, Tepako'l 3) Zarafshon daryosining o'rta xavzasida Samarqanddan 30 km janubi–g'arbda joylashgan. Sazag'on makonlaridan neolit davriga oid ko'plab tosh qurollari va hayvon suyaklari topilgan. Sazag'on madaniyati axolisi tog'li hududlarda yashab, asosan hayvon ovi bilan shug'ullanganlar. Shu sabab makonni qazish vaqtida ovchilikkka moslashgan mehnat qurollari bilan birgalikda, uning yuqori qatlamlaridan yovvoiy va uy hayvonlarining suyak qoldiqlari ham topilgan. Mehnat qurollari asosan tosh parchalari va qo'pol paraqalar asosida yasalgan. Uning tosh qurollarining ishlanish texnikasi Markaziy

Farg'onaning mehnat qurollariga o'xshaydi. Turli qurol aslahalar tarkibida silliqlangan tosh boltalar, qadama toshlar, yog'uchoqlar, kamon poykonlari bor. Sopol idishlari naqshlangan. Shuningdek, makondan eneolit davri qabrlari ham topib o'rganilgan. Ma'lum bo'lishicha, bu odamlar evropoid irqiga mansub bo'lgan. Shunday tipdagi odamlar va dafn marosimlari Tojikistondagi Tutkovul makonida kuzatilgan. Makondan topilgan tosh industriyasi va boshqa topilmalarning umumiy xususiyati Sazag'on 1 manzilgohining ilk neolit davriga taalluqli ekanligini asoslash bilan birgalikda Markaziy Farg'onadagi shu tipdagi yodgorliklarga o'xshashligini ko'rsatdi.

Markaziy Farg'ona neolit yodgorliklari ilk neolit bosqichiga oid yodgorlik bo'lib, u XX asrning 50- yillarda tadqiq qilingan. Ular markaziy Farg'onaning cho'llarida topilgan bo'lib, bugungi kungacha 80 dan ortiq makon aniqlangan. Ular umumiy tarzda **Markaziy Farg'ona madaniyati** deb nomlanadi.

Neolit makonlari Qoraqalpoq dashtida, Mingbuloq, Sariqsuv, Oqqum, Damko'l va Qiziltepa hududlaridan topilgan. Ular jumlasiga Zambar 1,2, Yangiqadam 12,14, 16,19, 35, Mingbuloq, Sariqsuv, Uzunko'l, Dorozko'l, Madyor va boshqalarini kiritish mumkin.

Makonlarda madaniy qatlamlar saqlanmagan. U erdan prizma, qalam shaklidagi tosh o'zaklar, qirg'ichchalar, randa, burg'u, keskich qurollari, paykonlar topilgan. Paykonlar asosan bargsimon shaklda bo'lgan. Qurollarning ko'pchiligi paraqa va tosh siniqlari asosida yasalgan. Geometrik shakldagi qurollar topilmagan.

Ibtidoiy odamlar ko'l, daryo va buloqlar atrofida o'z makonlarini qurib, ovchilik, baliqchilik va termachilik bilan shug'ullanganlar.

Markaziy Farg'onaning shimoliy qismida joylashgan Madyor 3,4 va boshqa makonlari so'nggi neolit davriga, ya'ni mil.avv. IV – III ming yilliklarga oiddir.

Uchtut yodgorligi chaqmoqtosh qazib olish va birlamchi ishlov berish ustaxonasi bo'lib, Navoiy viloyati Uchtut hududidan topilgan. Uni Ya.G'.G'ulomov rahbarligidagi ekspeditsiya 1960 yilda topgan. Yodgorlikni 1966–1967 yillarda T.Mirsoatov o'rgangan va neolit davrga oid o'ra(shaxta)larni ochgan. Shuningdek, bu erdan tosh davrining turli bosqichlariga oid moddiy buyumlar ham topilgan.

Dastlabki davrlarda ibtidoiy odamlar qoyalarda ko'rinib yotgan chaqmoqtoshlarni sindirib olganlar. Keyingi davrlarda chaqmoqtoshni qidirib, tog' yonbag'irlarida 4,5 va 5 metrli o'ralar kovlaganlar. Kerakli xom ashyoni olish uchun o'ralarning pastki qismidan har tomonga qo'shimcha yo'laklar ochib borganlar. O'ralar maxsus tosh,

suyak va yog'ochdan yasalgan kurakchasimon qurollar yordamida qazilgan. O'ralar devorlarida kurakchalar izlari mavjud. Chaqmoqtoshni konchilar tosh boltalar yordamida kovlaganlar. Shuningdek, u erda o't yoqib toshni qizdirishgan va sovuq suv quyib, portlatganlar. Ular keragicha xom–ashyodan olib, keyinchalik o'ralar og'zini harsang toshlar bilan yopib qo'yganlar. Arxeologlar bu erda 100dan ortiq bunday o'ziga xos o'ralarni topganlar, ulardan faqat 35tasi o'rganilgan.

Uchtut yodgorligi singari shaxtalar faqat neolit davri yodgorliklarida uchraydi. Neolit shaxtalari Angliya, Fransiya, Daniya, Shimoliy Germaniya va Belorussiya kabi davlatlarda ham topilgan.

Mavzuni mustahkamlovchi savollar:

1. Neolit davri yodgorliklarini sanang.
2. Kaltaminor madaniyati necha bosqichda rivojlangan?
3. Neolit davri yutuqlari nimalardan iborat?
4. Uchtutdagi neolit davri shaxtalari haqida ma'lumot bering?
5. Ishlab chiqaruvchi xo'jalik va uning mohiyati nima?
6. Joytun madaniyati qaysi hududda shakllangan?
7. Xisor madaniyati xususiyatlarini tushuntirib bering?
8. Markaziy Farg'ona yodgorliklarining o'ziga xos jihatlari nimalardan iborat?

Yodda tuting!

Neolit davrining asosiy xususiyatlari

- Miloddan avvalgi VI ming yillikdan IV ming yillikkacha davom qiladi.
- Dehqonchilik va chorvachilik vujudga kelgan.
- Kulolchilik, to'quvchilik, zargarlik paydo bo'lgan.
- Tosh qurollarini silliqlash, parmalash uslublari vujudga kelgan.
- Odamlar o'troq hayot tarziga o'tganlar.
- Ishlab chiqaruvchi xo'jalikka o'tilgan.
- Boltalar ixtiro qilingan.
- Makrolit qurollar keng tarqalgan.
- Juft oila vujudga kelgan.

2-§. Eneolit davri yodgorliklari

Neolitdan keyingi davr eneolit deb ataladi. Lotincha «acneus»-mis va yunoncha «litos»-tosh so'zlaridan olingan bo'lib, mis—tosh davri ma'nosini anglatadi. Eneolit miloddan avvalgi IV—III ming

yilliklarni o'z ichiga oladi. Ko'pgina hududlarda neolit davri jamoalari bilan bir vaqtda hukmron bo'lgan.

Misning kashf etilishi va undan mehnat qurollari yasashning ixtiro qilinishi haqida fanda 2 xil fikr mavjud. Ba'zi olimlar mis dastlab bir joyda kashf qilinib, keyinchalik shu erdan boshqa joylarga tarqalgan degan fikrni ilgari suradilar. Ular o'z fikrlarni janubi-g'arbiy Erondagi Chatal-Uyuk va Cheyyunyu tepaliklaridan mil.avv. VIII-VII ming yilliklarga oid misdan ishlangan taqinchoqlarning topilishi bilan isbotlaydilar. Ba'zi olimlar esa, mis va unga ishlov berish uslublari har bir hudud aholisining o'zlari kashf etganlar deb ko'rsatadilar.

Olimlar tomonidan misga ishlov berishning 4 bosqichi aniqlangan:

1-bosqichda misga sovuq holda ishlov berilgan. Mis qizil rangda bo'lganligi sababli, dastlab undan turli taqinchoqlar yasaganlar.

2-bosqichda misga olov orqali ishlov berib, undan turli mehnat qurollarini yasaganlar. Misning olovda erish xususiyati tasoddifan topilgan.

3-bosqichda rudadan misni ajratib olish usuli kashf etilgan.

4-bosqichda mis bilan qalayning aralashmasidan qattiq metall, ya'ni bronza kashf etilgan.

Mis Sharqiy Eron hududida mil.avv. VII ming yilliklarda, Ikki daryo oralig'i va Hindistonda mil.avv. VI ming yilliklarda, Misr va Bolkon yarim orolida mil.avv. V ming yilliklarda, Sharqiy Evropa va qadimgi Amerika hududlarida mil.avv. IV ming yilliklarda, Janubiy Amerikada mil.avv. I ming yilliklarda kashf etilgan.

Misning erish xususiyati undan ancha kech ixtiro qilingan. Bu yaqin Sharqda, Janubiy Turkmaniston hududlarida mil. avv. IV ming yilliklarda, Evropa, Xitoy , O'zbekiston hududlarida mil.avv. III-II ming yilliklarda sodir bo'lgan.

B.A.Kuftin va V.M. Massonning janubiy Turkmanistonda olib borgan arxeologik tadqiqotlari asosida eneolit davrining rivojlanish bosqichlarini aniqladilar va eneolit davri rivojlanishi ilk, o'rta, so'nggi bosqichlarga bo'ldilar. Ular tadqiqoti natijasiga ko'ra, Nomozgoh-1–ilk eneolit davriga, Namozgoh-2– o'rta eneolit davriga , Namozgoh-3–so'nggi eneolit davriga xosdir. Eneolit davrida sug'orma dehqonchilik va xonaki chorvachilik ibtidoiy xo'jalikning asosini tashkil etgan.

Eneolit davri iqlim sharoiti hozirgi davrdan ancha farq qilgan. Yog'ingarchilik ko'p bo'lgan. Tog' oldi soylari, daryolar sersuv bo'lib, ular cho'l zonalarining ichkarisigacha kirib borganlar. Eneolit

jamoalari shu suv etaklarida o'zlariga manzilgohlar qurib, yangi erlarni o'zlashtirganlar.

Eneolitning ilk bosqichida aholi bir-biriga zich qilib qurilgan bir xonali uylardan iborat qishloqlarda istiqomat qilganlar. Uylar tor, kvadrat shaklida xom g'ishtdan qurilgan bo'lib, xona devorlari somonli loy bilan suvalgan. O'rta bosqichida esa qishloqlarning markaziy qismi mudofaa devori bilan o'ralib, ko'p xonali uylar ham uchraydi. Ularning orasida doira shaklidagi xonalar ham bo'lib, tadqiqotchilar fikricha, bu ibodatxona bo'lib, ular bu erda olovga sig'inishgan. Eneolitning so'nggi bosqichida qishloqlar hududi kengayadi va ko'p xonali uylarning soni oshadi. Ularda dahlizlar va hovlilar vujudga keladi. Hovlilarni birlashtiruvchi tor ko'chalar rasmiylashgan va ularning hammasi qishloqning markazidagi maydonga chiqqan. Har bir uyda xo'jalik kompleksi–omborxonalari bo'lgan.

So'nggi bosqichda qishloqlar yiriklashib, shaharlar qiyofasiga o'ta boshlagan. Shu jihatini inobatga olib, arxeologlar uni shaharlargacha (protogorod) bo'lgan davr madaniyati belgilari deb hisoblaydilar.

Eneolit davrida mehnat qurollari asosan, toshdan, hayvon suyaklaridan va qisman misdan yasalgan. Mis mehnat qurollari mavjud bo'lganligi eng qadimgi mehnat qurollarini kimyoviy tahlil qilish asosida isbotlandi. Dastlabki mis qurollar sof misdan yasalgan. Odamlar dastlab misni toshning bir turi deb, sovuq holda ishlov berganlar. Miloddan avvalgi IV ming yilliklardagina uning olovda erish xususiyati kashf etilgan. Mis qurollari mehnat unumdorligini oshirgan, lekin mis tabiatda kam uchraganligi va tannarxi qimmat bo'lganligi sababli, u tosh qurollarni siqib chiqara olmagan. Shuningdek, uning boshqa metallarga nisbatan yumshoqligi va egiluchanlik xususiyati, ulardan hamma hududlarda bir xil foydalanishga imkon bermagan.

Eneolit davridagi mehnat qurollari asosan dehqonchilik xo'jaligi bilan bog'liq edi. Bu qurollar chaqmoqtoshdan ishlangan qistirma o'roq, pichoq, o'roq randa, qirg'ich, bigiz, yorg'uchoq, ketmoncha va boshqalar bo'lgan. Misdan bigiz, igna, to'g'nag'ich, bolta, pichoq, nayza, kurakchalar va turli taqinchoqlar yasaganlar.

Eneolit davrining ilk va o'rta bosqichida sopol loyiga maydalab ezilgan somon qo'shib idish yasalgan. Bu sopol buyumlar qalin va mo'rt bo'lib, tagi yassi bo'lgan. Sopol idishlar sarg'ish, och sariq,

och qizil va qizil angob bilan bo'yalib, qora mineral rang bilan sodda geometrik naqsh berilgan.

So'nggi bosqichida esa sopol idishlar yasashda katta o'zgarishlar yuz beradi. Birinchidan, sopol buyumlar sifati yaxshilanadi, ya'ni loyga gips aralashtiriladi. Natijada sopol buyumlar jarangli va mustahkam bo'ldi. Ikkinchidan, ba'zi sopol idishlarda 3 tadan oyoq paydo bo'ldi. Uchinchidan, sopol buyumlar naqshi murakkablashib, jimjimador bo'ldi va hayvon, parrandalarning rasmini solish odat tusiga kirdi. Sopol idishlar turi ko'paygan.

Sarazm madaniyati eneolit davrining noyob yodgorligi hisoblanadi. Hozirgi Sarazm qishlog'i Zarafshon vohasining yuqori qismida O'zbekiston bilan Tojikistonning chegara hududida joylashgan. Shu qishloqda istiqomat qiluvchi Ashurali Toyloqov 1976 yili o'z tomorqasi va qo'shnilarining hovlilaridan topilgan sopol siniqlari, bronza bolta va pichoqlarni olib, Panjikent muzeyiga topshiradi. Bu topilmalar darhol olimlarning diqqatini o'ziga jalb qiladi va 1977 yilda tojikistonlik arxeologlar tadqiqot ishlarini boshlab yuboradilar. U erda 1977 yildan beri Tojikistonlik arxeolog Abdulla Isaqov tadqiqot ishlarini olib boradi. Keyinchalik bu erda fransuz va amerikalik olimlar ham hamkorlikda tadqiqot ishlarini olib bordilar.

Sarazm qishlog'i 90 gektar maydonni egallagan bo'lib, 10 tepalikdan iborat. Bu erda aholi eneolit davridan ilk bronza davrigacha yashagan. Bu madaniyat 4 bosqichda rivojlangan bo'lib, uning I va II bosqichlari eneolit davriga to'g'ri keladi.

Birinchi bosqichda Sarazm qishlog'iga asos solinadi. Bu davrda qishloq atrofi mudofaa devori bilan o'ralib, guvaladan qurilgan bir xonali uylari bo'lgan. Uylar yaqinida xilxonalar bo'lgan. Qishloq hududidan sirtiga qora va qizil bo'yoqlar turli geometrik naqshlar solingan sopol parchalari, misdan yasalgan qurollar, mis oyna, oltin va kumushdan yasalgan taqinchoqlar, qimmatbaho toshlar–bronza, lazurit va serdolikdan yasalgan munchoqlar topilgan. Bu topilmalar Turkmanistonning Anov II moddiy buyumlariga ancha o'xshaydi. Olimlar bu davrning xronologiyasini radiokarbon usulida aniqlaganlar. U mil.avv. 3100–2930 yilliklarga mansub bo'lgan.

Ikkinchi bosqich so'nggi eneolitdan ilk bronza asriga o'tish davri hisoblanadi. Bu davrda qadimgi qishloqlar hududi ancha kengayadi, bir xonali guvala uylar o'rnida xom g'ishtdan yasalgan ko'p xonali uylar paydo bo'ladi. Ayrim uylarda oilaviy e'tiqod joyi—dumaloq shaklda ishlangan altar (olovxona) bo'lgan. Ko'p xonali xovlilar oralig'ida tor ko'chalar va maydonlar shakllangan. Qishloqning ikkita joyida

ibodatxona bo'lgan. Ibodatxonalarning devorlari boshqa uylardan farqli ravishda qizil rangda bo'yalgan va ularning qoq o'rtasida mehrob joylashgan. Bu sarazmliklarning olovga sig'inish e'tiqodi mavjud bo'lganligini ko'rsatadi.

Qishloqdan toshdan ishlangan tarozi toshlari, to'qimachilik dastgohining qismlari, eshik osti toshlari, urchuq toshlari, misdan ishlangan pichoqlar, xanjarlar, qarmoqlar, igna va bigizlar topilgan.

O'zbekiston hududida Amudaryoning quyi oqimida joylashgan eneolit davri yodgorliklarini S.P. Tolstov, quyi Zarafshon hududlarini Ya.G'. G'ulomov, A. Asqarov, O'. Islomovlar tadqiq qilishgan.

O'rta Osiyoning shimoliy va markaziy hududlaridagi qabilalar metall bilan mil. avv. III ming yilliklar oxiri va II ming yilliklarning boshlarida birinchi bor tanishishgan. Bu hududlardagi eneolit davri makonlari qalin madaniy qatlamga ega bo'lmagan, ular qisqa muddatli makonlar tipidagi qishloqlar bo'lgan. Shunday makonlar Zarafshonning quyi oqimida Kaptar ko'li va Katta Tuzkon-35 mavzelari atrofining 4 ta joyidan eneolit davri makonlari topilgan. Bu yodgorliklar 1960 yillarning boshlarida A.Asqarov va O'.Islomovlar tomonidan o'rganilgan. Bu joylardan miloddan avvalgi III– II ming yillikning chegarasida iste'qomat qilgan eneolit davri urug' jamoalarining kulbalari qoldiqlari topilgan. Moddiy buyumlar – yorg'uchoqlar, o'roq, pichoq qadamalari, mis mehnat qurollarining siniqlari taqir va qum ustida sochilib yotgan.

Eneolit makonlari Buxoro viloyatining Lavlakon, Beshbuloq va Zamonbobo I makonlaridan ham topilgan.

O'zbekistonda eneolit davri manzilgohlari kam o'rganilgan. Lekin mavjud arxeologik manbalar asosida eneolit davrining ijtimoiy iqtisodiy rivojlanish yo'llarini aniqlab olish mumkin. Bu davrda O'zbekistonning shimoliy hududlarida hali neolit davri jamoalari, ya'ni Kaltaminor madaniyati jamoasi yashab kelardi. Lekin ularning janubiy hududlar bilan aloqasi ularning iqtisodiy hayotlariga o'zgarishlar olib keldi. Jumladan, 3 ming yillikning oxirlarida metall bilan tanishdilar, ilk chorvachilik va dehqonchilik xo'jaliklari paydo bo'la boshladi. Bu o'zgarishlar O'zbekiston hududida bronza davrida ijtimoiy – iqtisodiy hayotni jadal rivojlanishiga asos yaratdi.

Mavzuni mustahkamlovchi savollar:

1. Nima uchun bu davr eneolit deb nomlandi?
2. Ilk eneolit davriga xos xususiyatlarni aniqlang?
3. O'rta eneolit davriga xos xususiyatlarni aniqlang?